ISRAELIETISCHE

LETTERBODE.

DRIEMAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT,

GEWIJD AAN

JOODSCHE WETENSCHAP, GESCHIEDENIS
EN LETTEREN,

ONDER REDACTIE

VAN

M. ROEST Mz.

TWAALFDE JAARGANG

AMSTERDAM,
Van Es & Joachimsthal.
1886-1887.

Jacob ben Isaac Roman's Bücherverzeichniss,

Ms. Oxford Pock. 12 (Catal. N°. 2314 und Addenda),

mitgetheilt von A. NEUBAUER.

Die beiden Brüder Hiskiah und Jacob ben Isaac ibn Bakudah (17. Jahrhundert in Constantinopel. Vergl. Steinschneider's Catal. libr. hebr. Bodl. sub vv. und Addenda, auch S. 844 und 910) scheinen sich viel mit hebräischer Bibliographie beschäftigt zu haben. Jacob ist Autor des hebräischen-arabischen Wörterbuches (Ms. Paris 1277), Abschreiber und Besitzer vieler Hdschr. (vergl. die Indices meines Cataloges, Oxford, und Nachträge, die ich zur Zeit zum Pariser Catalog zu geben gedenke). Jacob correspondirte mit Buxtorf und gab ihm Nachträge zu seiner *Bibliotheca rabbinica*, die in der Ausgabe von 1640 gedruckt sind. Das Verzeichnisss, das ich aus der Oxforder Hschr. mittheile, war vielleicht die Basis der Zusätse. Dass Jacob Roman der Autor dieses Verzeichnisses ist, hat schon Geiger und Steinschneider erkannt (Catal. Bodl. col. 1910), welches ich erst in den Addenda geben konnte. So mager auch das Verzeichniss ist, da fast keine Autoren angegeben sind, so mag es doch Dr. Steinschneider nützlich sein für seine Nachträge zu Benjacob's אוצר הספרים, Nachträge, die einen starken Band bilden werden, und wo auch ein alphabetischer Register der Autoren zu Ende gegeben wird. Möge ihm Gott langes Leben und Kraft verleihen, um diese wichtige Arbeit, so wie auch seine in Paris gekrönte Preisschrift über die jüdischen Uebersetzer, zu Ende zu bringen. Das Verzeichniss, obzwar in der Hschr. alphabetisch, ist in den einzelnen Buchstaben nicht ganz alphabetisch gegeben; ich habe die alfabetische Ordnung der Bequemlichkeit wegen hergestellt, und in zweifelhaften Stellen angegeben welcher Titel vorangeht. Aus dem häufigen Worte

נזכר zu schliessen, hat Jacob nicht alle Werke, die er erwähnt, besessen. Wenn Buxtorf dieses oder ein ähnliches Verzeichniss von Jacob erhalten, so muss der erstere die Autorennamen hinzugefügt haben. Es wäre mir ein leichtes gewesen mit Hilfe von Benjacob, Steinschneider, Zedner und Roest dasselbe zu thun; da aber viele Werke einen Titel führen, der von verschiedenen Autoren angewandt wurde, so dachte ich besser, die Liste getreu abzudrucken und nur in den wenigsten Fällen etwas hinzuzufügen.

א

אבודרהם. — אבות דר' נתן. — אבי אסף ראביה ז"ל. — אבי העזרי. —
אביר יעקב רפואה מי' דוד. — אבן בחן הר' קלונימוס. — אבן
בוחן שפרוט. — אבן הפילוסופים רבי' סעדיה גאון קבלה. — אבקת רוכל. —
אבר מן החי ר' מנוח. — אגדת שמואל אוזידה. — אגדת שמואל אריפול. —
אגודה. — אגור לנדו. — אגרות הרמב"ם ז"ל. — אגרות לר' משה נתן. —
אגרת בח"ע. — אגרת החמדה הרמב"ן. — אגרת חמודות ר' אליה חיים. —
אגרת המוסר הר' יהודה ן' תבון. — אגרת המוסר פלקירה זכרו בס'
המבקש אשר לו. — אגרת המוסר הר' שמואל ן' תבון. — אגרת המוסר
הכללי לעלי הישמעאלי. — אגרת הסודות באותות המשיח זכרו גלאטינו. —
אגרת פתשגן כתב הדת הר' כלב אפנדופולו קראי. — אגרת הקדש להרמב"ן
בענין הזווג. — אגרת רב שרירא. — אגרת שבת ן' עזרא. — אגרת השמד
הרמב"ם. — אגרת תחית המתים לנז'. — אגרת תימן לנז'. — אגרת התשובה
ן' לטיף. — אדם וחוה רבי' ירוחם. — אדם שכלי מדבר במ"ע ול"ת ע"ד נגלה
ונסתר. — אדרת אליהו פי' שאלתות. — אדרת אליהו הר' אליהו בשייצי.
קראי. — אהבה בתענוגים לר' משה נתן. — אהל יעקב. — אהל מועד
רבי' בחיי קבלה. — אהל מועד פי' עקרים אשכנזי. — אהל מועד שרשים
הר' שמואל מאורבינו. — אהלי קדר ירושלמי. — אוהב משפט בר צמח. —
אוצר ה' בכספי. — אוצר ה' הרמב"ן קבלה. — אור זרוע הר' יצחק בר משה. —
אור ה' קריסקאס. — אור יקר פי' לס' הזוהר להר' קורדואירו ז"ל. — אור
החיים יעבץ. — אור נערב קורדואירו. — אור עמים ספורנו. — אור עניים. —
אורח חיים ארוך. — אורח סלולה אלחדב. — אורחות חיים. — אורחות
עולם פאריצול. — אורים ותומים הר' מנחם קבלה Am Rande: אביו
של ר' משה בוטריל. — אורים ותומים פי' נביאים אחרונים עראמה. —

אות אמת בנבנשת. — אות הברית מנחם רבא. — אות נפש פי' על
א"ע. — אותיות הנוח והמשך חיוג. — אותיות דר' עקיבא. — ס' האחד
ן' עזרה. — אדרא קבלה. — איומה כנדגלות. — איל משלש חברו בעל
ס' מאה דפין. — אילה שלוחה. — אילת אהבים אלקבץ. — איסור משהו
הראב"ד. — איסורי ביאה רבי' סעדיה. — אכלה ואכלה מסרה. — אל
תהי כאבותיך. — ס' האמונה רבינו בחיי קבלה. — ס' האמונה
הר' יוסף קמחי. — אמונה רמה רבי' אברהם בר דוד. — ס' האמונות
הר"ם מרוטנבורג. — אמונות רבינו סעדיה. — אמונות ר' ש"ט. —
ס' אֲמָנָה נגד היהודים. — אמרי בינה ביאור מלות הזוהר להר' יששכר כמ' ? —
אמרי בינה להר' עזריה מן האדומים. — אמרי נואש פיארדה (פיירדה wiederholt)
חרוזים. — אמרי נועם. — ס' האסופות הר' אליה קרקשוני. — אף חכמתי
חברו בעל ס' מאה דפין. — ארבע עדות. — ארבעה קנינים. — ארון העדות
כרמאני. — ס' האשכול ר' אברהם בר יצחק. — ס' האשכול דינים. — אשכל
הכפר לר' משה חלואה. — אשרי הראש. — אשת חיל בשבח הנשים להר'
אברהם יגל.

ב

באר מים חיים הר' חיים עובדיה. — באר מים חיים הר"מ מרוטנבורק
קבלה. — בדק הבית הר' אהרן הלוי. — בדק הבית הרי' קארו. —
ס' הבהיר קבלה. — בחור דקדוק. — בחיי פי' התורה. — בחינת עולם. —
ס' הבחירה הר' מנחם. — ס' הבטחון הרמב"ם ז"ל. — ביאור ס' ירחים
אלגאזי קנדיא. — בית אל לר' דוד הכוכבי זכרו מנחת קנאות ופי' שאלתות
לר' יוסף מובניר. — בית אלים אלמוסנינו. — בית אלים שראבה. — בית
דוד מי' דוד. — בית דין יפה הוא ס' ש"ת להר' שמואל יפה ז"ל. — בית
יוסף הרי' קארו. — בית יעקב פי' כוזרי לר' יעקב בר חיים. — בית ה' הר'
משה לויא. — בית לחם יהודה מודינא. — בית מועד מנחם רבא. — ס' בית
שערים. — בן ארבעים לבינה תכונה רלב"ג זכות. — בן זקונים לר' יהודה
הלוי בעל מנחת יהודה. — בן המלך והנזיר. — בן משלי להר' שמואל
הנגיד ז"ל. — בן פורת יוסף עונקינירה. — בנימין זאב. — בעל השלמה. —
בעל החלומות ר' יעקב מקורבין. — בעלי אסופות. — בעלי הנפש דקדוק
חיוג. — בעלי הנפש. — ס' הברית הר' אברהם בר יצחק קבלה. — ס'
הברית הר' יוסף קמחי. — ברית מנוחה קבלה. — ברכת אברהם הר' אברהם
לוי ן' עגם. — ברכת אברהם צרפתי. — בשר על גבי גחלים. — בתי הנפש
והלחשים הר' לוי בעל לוית חן. — בתי שלוש תקופות ומולדות ירושלמי.

ג

ס׳ הגאולה הרמב״ן ז״ל. — גאון יעקב הר״מ אלשקר. — גביע הכסף כספי. — גבעת המורה פי׳ התורה לאשכנזי. — ס׳ גדרים פירפיניאני. — גור אריה פי׳ על התורה ר׳ ליב. — גל אגוזים פי׳ התורה אגוזי. -- ס׳ הגלוי ר׳ יוסף קמחי. — גלי רזיא זכרו גלאטינו וספר שבחו. — ס׳ הגן פי׳ התורה. — גן תמורות להר׳ יעקב בן אלעזר ז״ל. — גנזי המלך ן׳ לטיף. — גנת אגוז קבלה גיקטליה.

ד

דבר טוב פי׳ על השיר לאשכנזי? — דברי הימים יוסף כהן. — דברי הימים קפסאלי. -- דברי רבות אדרבי. — דברי שלום אדרבי. — דברים נחמים אלשיך. — דור הפלגה. — דעת עליון לר׳ יוסף ן׳ ש״ט. — דעות הפילוסופים פלקירה. — ס׳ הדרבן הילל בן שחר. — דרושים בעל גור אריה. — דרושים על התורה יהושע ן׳ שועיב. — דרך אמונה ביבג. — דרך אמונה גבאי. — דרך אמונה גדול להר׳ ש״ט. — דרך ארץ רבא וזוטא. — דרך חיים לונזאנו. — דרך אבות פי׳ אבות ר׳ ליב. — דרך חיים ר׳ שמואל כהן בעל נר מצוה — דרכי נועם דקדוק ן׳ חביב. — דרכי התלמוד קנפנטון. — דרש משה אלבלדה. — דרשות כהר׳ מתתיהו היצהרי. — דרשות דר״ן. — דרשות ש״ט ן׳ ש״ט.

ה

הגדות התלמוד. — הגהות מימוניות. -- הגיון הר׳ אליה הפילוסוף. — הדרת זקנים. — היכל ה׳ הר׳ יחיא אשכנזי קבלה. — היכל ה׳ הר׳ יעקב בר ראובן קבלה. — ס׳ ההכלמה הר׳ יונה בן גנאח דקדוק. — ס׳ הכלמה הר׳ ראובן קבלה. — הכרת העדות הר׳ משה בר יצחק קבלה. — הליכות עולם. — הלכות גדולות. — הלכות חולים והנהגת הנפש פלקירא זכרו בס׳ המבקש אשבש. — הלכות הריף. — הלליה. — הספקת העובדים הר׳ אברהם בן הרמב״ם. — ס׳ ההערה הר׳ יונה בן גנאח דקדוק. — הר סיני יחיא. — הר המוריה בעל העקידה. — ס׳ ההשגה הר׳ יונה בן גנאח דקדוק. — השגות הראב״ד. — השגות מזרחי על סמ״ג. — השגות הרמ״ך על הרמב״ם. השגות הרמב״ן על ס׳ המצות. — השגות אלשקר על חס״ט. — ס׳ ההשואה הר׳ יונה בן גנאח דקדוק.

ו

ועד לחכמים אריפול.

ז

זבח פסח אברבנאל. — זה ינחמנו ביבג. — זה השער לה׳ רבי אליהו קבלה. —זוהר. — זוהר הרקיע בר צמח. — ס׳ הזכות הרמב״ן ז״ל. — זכות אדם. — ס׳ הזכרון חיון. — ס׳ הזכרון לר׳ יוסף מובניר. — ס׳ הזכרון דקדוק הר׳ יוסף קמחי. — ס׳ הזכרון פי׳ התורה. — ס׳ הזכרון דינים הר׳ ישמעאל כהן. — זכרון טוב. — זכרון תורת משה. — ס׳ הזכרונות כו׳. (ס׳ הזכות folgt nach — ס׳ הזכרונות אחר.

ח

חבצלת השרון אלשיך. — חדושי הריטב״א. — חדושי הרמב״ן. — חדושי הרשב״א. — חובת הלבבות. — חוכמתא רבתא זכרו הרמב״ן ז״ל בהקדמתו: לפי׳ התורה. — חות רבא מנחם רבא. — חותם תכנית לר׳ אברהם בדרשי ז״ל. — חזה התנופה. — חזון למועד פי׳ דניאל ואלירה. — חזוק אמונה נגד הנוצרים. — חזות קשה. — חזקוני פי׳ התורה. — ס׳ החיים קבלה. — חיי עולם. — ס׳ החכמה ר׳ ברוך. — חכמת מנות. — חכמת שלמה לוריא. — חלומות להרמב״ם ז״ל. — חלקת מחוקק כו׳ (חבצלת השרון folgt nach — חן טוב. — חנוך ברצלוני. — ס׳ חנוך יחיא בשרטוטי הידים. — חסדי ה׳ יעבץ. — ס׳ החסידים. — חשב האפד. — חקות הדיינים. — חקת הפסח. — חקות שמים. — חקת התורה ר׳ יהודה. — חשן המשפט דקדוק אברהם בונת. — חשן המשפט קבלה הר׳ ברוך. — חשן שלמה פי׳ שיר אלמאן.

ט

טהרת הקדש סארסה. — טוב טעם. — טומאה וטהרה רבי סעדיה. — טורים רבי יעקב. — טעמי מצות בבלי. — טעמי מצות רקנט.

י

יאיר נתיב. — ס׳ הי״ד הרמב״ם. — יד אבשלום. — יד המלך. — ידי משה. — ס׳ ידידות ר׳ בנימין. — יוחסין זכות. — יוסיפון. — יוסף דעת תקוני לשונות רש״י יוסף בר יששכר. — יוסף לקח פי׳ אסתר אליעזר אשכנזי בעל מעשה ה׳. — יורה דעה ארוך. — יחוס בשר ברצלוני. — יחוס הצדיקים. — ילקוט. — ים שלמה לוריא. — ס׳ היסוד. — יסוד האמונה רבי בחיי קבלה. — יסוד האמונה חסיד. — יסוד מורא הראב״ע. — יסוד עולם ישראלי. — יפה לבדיקה הר׳ שמואל יפה. — יפה עינים כו׳ דרושים על התורה לכו׳. — יפה ענף כו׳ פי׳ מדרש רבא. (יפה לבדיקה folgt nach —

יפה ענף זארקו כתבים. — יפה תסור. — ס' יצירה. — יקוו המים לר' שמואל ן' תבון. — ס' היראה רבי יונה. — ס' היראים מינץ. — יריעות שלמה ירושלמי. — יריעות שלמה פי' על מזרחי לוריא. — ישועות משיחו אברבנאל. — ס' הישר א"ע פי' התורה. — ס' הישר רבי תם.

כ

כבוד אלים ן' מיגש. — כבוד אלים ן' ש"ט. — כבוד ה' קלירי קבלה. — כד הקמח. — ס' הכדור. — כוזרי. — ס' הכולל משה ן' תבון. — כל בו. — כלי חמדה. — כלי יקר. -- כלי פז. — כליל יופי מי' ליאון. — כליל תכלת מנחם רבא. — כללי התלמוד אפרים קארו. — כלמת הגוים. — כנפי יונה מנחם עזרי' — כסא דוד מי' דוד. — כסף משנה. — כסף נבחר פינטו. — כפות כסף פי' קינות ן' כספי. — כפתור ופרח. — כריתות ר' אליעזר טוך. — כריתות ר' שמשון. — כתם פז רבי י"ט קבלה. — כתם פז רבי יצחק קבלה. — כתר שם טוב. -- כתר ש"ט ר' יוסף מובניר. — כתר תורה ויטאל. — כתר תורה הר' יוסף קבלה.

ל

לב אבות הר' שלמה לוי. — לב אהרן ן' חיים. — לב האריה מודינא. — לב חכם אריפול. — לבוש מלכות יפה. — לבנת הספיר דקדוק מי' ליאון. — לבנת הספיר פי' התורה ע"ד הקבלה כז' (folgt nach לקח טוב רמ' כגאר). — לוית חן הר' לוי בר אברהם כז'. — לוית חן דקדוק הר' עמנואל בניונטו. — לחם אבירים. — לחם יהודה זארקו. — לחם יהודה לירמא פי' פרקי אבות. — לפני לפנים ר' מאיר בר טודרוס קבלה. — לקח טוב פי' סביב הכ"ד על המלות. — לקח טוב פי' אסתר הר' י"ט צהלון. — לקח טוב הר' משה נגאר פי' על התורה. — לקח שכחות ר' משה ן' תבון. — לשון הזהב אלחדב — לשון למודים פי' על התורה לר' דוד אבגדור. — לשון למודים דקדוק הר' דוד יחיא ז"ל.

מ

מאה דבורי יצחק נתן. — ס' מאה דפין. — מאה שערים יצחק בר אבא[מרי]. — מאה שערים אלשיך. — מאור עינים עזריה. — מאורות רבי זרחיה. — מאזני צדק אבו חאמד. — מאזני העיונים. — ס' מאזנים א"ע. — מאיר איוב. — מאיר תהלות ערמה. — מאירת עינים דינים. — מאירת עינים ביאור סודו' הרמב"ן. — מאמץ כח אלמוסנין. — מאמץ כח יצחק נתן. — מאמר האחדות. — מאמר הדרבן להלל בן שחר. — מאמר מרדכי. — מאמר

תחיית המתים. — מבחר הפנינים. — מבצר יצחק. — ס' המבקש פלקירה. — מבקש ה'. — מגדל דוד דאטו. — מגדל דוד מי' דוד. — מגדל דוד דוד כהן. — מגדל דוד כבבי. — מגדל דוד פרובינצאל. — מגדל עוז אלמוסנין. — מגדל עוז ר' אלפס. — מגיד משנה. — מגלה הזכרון בעתים שעברו עלינו פלקירה זכרו בס' המבקש. — מגלה עמוקות. — מגלה עמוקות לכז' (ר' משה הכהן). — מגלת המגלה. — מגלת ספר כתבים. — מגן אבות בר צמח. -- מגן אליהו ? — מגן דוד אווז. — מגן דוד אלישע דקדוק. — מגן דוד מי' דוד. — מגן ורומח. -- מדבר יהודה מדינה. — מדות אהרן. — מדרש אבוכיר. — מדרש חזית. — מדרש החכמה. — מדרש לתורה יצחק הנשי. — מדרש שמואל. — מדרש שמואל אוזידה. — מדרש תלים. — מדרש תמורה. — מהלך שבילי הדעת. — מוטוט על הראב"ע. — ס' המוסר לר' יצחק הספרדי. — מוסר השכל. — מורה בחרוזים הר' מתתיה חרטון שנת הקנ"ג. — מורה הנבוכים. — מזבח הזהב הר' ש"ט פילוסופיא. — מזמור לתודה. — מזרק כסף כספי. — מחברות איתיאל להריזי. — מחברות עמנואל. — מחזה שדי אברבנאל. — מחזיק הבדק. — מחנה אלים הר' משה בן חביב. — מחקר הסודות. — מישרים. — מכילתות. — מכלול קמחי. — מכלכל מחלה רפואה קשלרי. — מכלל יופי ליאון. — מכלל יופי ן' מלך. — מכלל יופי ברסה. — מכת אליהו תכונה. — מכתם לדוד מי' דוד. — מכתם לדוד ר' ויטאל. — ס' המלאכים אזובי. — ס' המלאכים ישראלי. — ס' המלאכים הר' עזריאל קבלה. — מלות ההגיון. — מלחמות ה' הרמב"ן. -- מלחמות ה' נגד הנצרי לר' יעקב בר ראובן. — מלחמת מצוה הרי קמחי. — מלחמת מצוה שלמה בר צמח. — מלי דאבות חיון. — מלך רב. — מלכיאל בענין הנפש. — ס' מלכים דקדוק. — ס' מלכים ר' קלונימוס. — מלמד התלמידים. — ס' המלמד ר' שמעון. — מנהג בתי אבות. — מנהיג דינים. — מנהיגי הרופאים. — ס' המנוח. — מנורת זהב. — מנורת המאור אבוהב. — מנחה בלולה פי' על התורה לר' אברהם כהן. — מנחה חדשה. — מנחת יהודה פי כז' (folgt nach מערכת אלהות). — מנחת קנאות. -- מניות הלוי. — מסורת המסורת. — מסורת התלמוד. — מסעות ר' בנימין. — מספר א"ע. — מספר מזרחי. — מעין גנים כתבים. — מעיני הישועה. — ס' המעלות ר' דוד גד גדוד. — מענה רך רבא. — ס' מערכות כז' (Samuel Kohen מקח וממכר folgt nach). — מערכת האלהות. — מעשה אפוד. — מעשה ה' אשכנזי. — מעשה חשב אלחדב. — מעשה נסים פי' התורה. — מפה על השלחן. — מפעלות אלים אברבנאל. — מפתחות העזרה חברו בעל ס' מאה דפין. — ס'

מלות גדול. — ס' מלות קטון. — ס' מלות הרמב"ם. — מלרכות רבי האיי. — מקדש מעט. — מקור ישראל הר' יהודה בר שמריה קבלה. — מקוה ישראל ש"ת על דין מקוה. — מקור חיים ן' גבירול. — מקור חיים ברסה. — מקור חכמה פסטי' הזוהר. — מקח וממכר רבי' האיי. — מקח וממכר ר' שמואל כהן. — מקנה אברהם. -- ס' המקמץ זכרו חובת הלבבו'. — ס' המקלועות. — מקראי קדש סמיגה. — מראות אליס ר' חנוך. — מראות הלובאות אלשיך. — מרדכי. — מרפא לנפש. — מרפא לשון ן' חביב. — משא מלך ן' עזרא. — משבית מלחמות על ענין מקוה ישראל ? marg. — משובב נתיבות מוטוט קבלה. — משובב נתיבות זכרו וחברו בעל ס' תהלות ה'. — משובב נתיבות לר' משה הכהן. — משחקת בתבל. — משכיות כסף פי' מורה בכספי. — משכן העדות. — משל הקדמוני. — משלי שועלים. — משלי שלמה חלומו' יחיא. — משמיע ישועה אברבנאל. — משמרת המועדות. — משפט לדק ספורנו. — משפטי שמואל אלקלעי. — ס' המשקל. — משרא קטרין. — משרת משה. — משרת הרופאים. — מתורגמן אליה אשכנזי. — ס' המתנות הראש. — מתנות כהונה.

נ

נהר פישון. — נוה שלום. — נורא תהלות. — נחלת אבות. — נחל עדנים מי' דוד. — נמקי אליה לוי. — נמקי יוסף. — נפולות יהודה מוסקטו. — נפש אדם לר' יוסף מובניר. — נפש דוד מי' דוד. — נפש החכמה בענין הנפש. — נפת לופים מי' ליאון. — ס' הנלחון הרי' קמחי. — נקדות הכסף. — ס' הנקוד רבי' אהרן קבלה. — ס' הנקוד חיוג. — נר מלוה מורה מקום. — נר מלוה ן' יחיא. — נר מלוה לר' שמואל הכהן. — נתיבות עולם מנחם רבא.

ס

סאה סלת. — סבוב העולם ע"ד מסעות ר' בנימין. — סגלת אלהים דקדוק מי' דוד. — סדר אליהו רבא וזוטא. -- סדר אליהו זוטא הוא דברי הימים לר' אליהו קפסאלי. — סדר עולם. — ס' הסוד לר' יוסף צארגי שירה (כספי oben). — סוד ה' רבי' בחיי קבלה. — סוד הסודות לארסטו. — סוד התורה קבלה לר' אברהם עזריה. -- סיג לתורה. — סמדר דקדוק. — סמיכת זקנים. — ספרא. — ספרי.

ע

עבודת הלוי. — עבודת הקדש הרשבא. -- ס' העבור נשיא. — עגולות רעיונות. — עדות לישראל לר' שלמה בר מנחם פי' כוזרי. — עדן

גן אליס הרמב"ן קבלה. — עולם קטן. — עולת שבת. — עולת תמיד. -- העזר ר' מאיר. — עזר האמונה. — עט סופר קמחי דקדוק. — עטור. — עטרת זקנים. -- ס' העיון רבי' בחיי קבלה. — עין יעקב. -- עין המנין יחיא. — עין הקורא ן' שם טוב. — עיני העדה יוחנן אלמאן. — עיר גברים. — עיר דוד מי' דוד. — ס' העמוד ברצלוני. — עמודי כסף בכספי. — עמודי שלמה לוריא. — עמק החרון דקדוק. — עמק רפאים לר' חיים גליפאפא זכרו הר' יוסף כהן בס' זכרונותיו. — עמק השדים בן מיגש. — עסים רמונים מסרת לנלרי העתק' הר' יעקב רומאן (ausgestrichen ס' נעתק מלטין לעברי בענין המסרה). — ס' העסק הראב"ד. — עץ חיים ר' אהרן קראי. — עץ חיים ביבג. — עץ חיים ן' יחיא. — עלמות יוסף בן עזרה. — עקטון דמר יעקב (spätere Hand). — עקידת ילחק.?— עקרים אלבו. — ערוגת הבשם דקדוק ארקוולטו. — ערוגת הבשם משה א"ע קבלה. — ערוגת הבשם פילוסופיא לנו' (מ'ב'ע). — ערוגת המזמה א"ע. — ערוך ארוך. — ערוך קלר. — ס' העשיריה רבינו בחיי קבלה. — עשרה מאמרות. — עשרה הדברות ן' גיאת. — עשרת הדברות ר' יוסף הדיין. — עשרת הדברות יצחק בר אבא מרי. — ס' העתים ר' יהודה ברזלי.

פ

ס' פאה לר' משה ן' תבון. — פחד ילחק. — פי' אברבנאל למקרא. — פי' א"ע על כ"ד ספרים. — פי' רד"ק לספרי המקרא. — פי' רלב"ג על כ"ד ספרים. — פי' הרמב"ן לספרי המקרא. — פי' רש"י על כ"ד ספרים. — פי' התורה לבעל הגדור קבלה. — פי' התורה טאיטצק. — פי' התורה טוב עלם. — פי' התורה לר' יעקב בר אבא מרי נ'. — פי' התורה הר' משה הדרשן. — פי' התורה ר' סעדיה. — פי' התורה ספורנו. — פי' על התורה עמנואל. — פי' התורה דקנט. — פי' התורה ר' שלמה ן' תבון. — פי' תלים נז' (ספורנו). — פי' איוב ר' יצחק כהן. — פי' איוב פאריצול. — פי' ה' מגלות נז' (ספורנו). — פי' מגלות נז' (ערמה). — פי' אסתר ן' ברוק. — פי' קהלת הר' דוד ן' שושן. — פי' קהלת ן' לטיף. — פי' קהלת ן' תבון. — פי' רות יעבץ. — פי' שיר גליקו. — פי' שיר עקנין. — פי' רש"י לר' אברהם מפראג. -- פי' מזרחי על רש"י. — פי' רש"י לר' נתן מהוראדנה. — פי' משניות ברטנורא. — פי' המשניות הרמב"ם. — פי' משניות רבי' שמשון. — פי' פ' אבות הרב ר' אפרים ז"ל. — פי' פ"א הר' ברוך ן' מלך. — פי' פא' להריטבא ז"ל. — פרקי אבות רבי יונה. — פי' פא' החסיד הר' יוסף יעבץ. — פי' פ"א הר' יוסף ן'

נחמיאש ז"ל. — פי' פ"א הר' יוסף ן' שושן. — פי' פא' הר' יצחק קארו ז"ל. — פי' פא' רבי' מאיר הלוי מטולוטולה בן הרב רבי' טודרוס. — פי' פא' ר' מנחם לבית מאיר. — פי' פא' הר' משה אלשקאר. — פי' פא' ר' מתתיה היצהרי. — פי' פ"א הר' שם טוב. — פי' פא' רשב"ם ז"ל. — פי' פא' הר' שמואל ן' סיד. — פי' תורת הכהנים ראב"ד. — פי' ספרא לר' מאיר ן' שהולאי. — פי' ירושלמי כ"י. — פי' התלמוד ן' מיגש. — פי' התלמוד להרמב"ן. — פי' התלמוד רש"י. — פי' מכות ישראלי. — פי' אל תהי כאבותיך. — פי' רלב"ג לספרי ארסטו. — פי' ס' יצירה הרמב"ן רבינו סעדיה הראב"ד בוטריל. — פי' ס' יצירה הראב"ד הרמב"ן בוטריל. — פי' ס' יצירה לר' יוסף ן' וקאר. — פי' כוזרי נתנאל ן' כספי. — פי' מבא הגיון מי' ליאון. — פי' מדות ערמה. — פי' מדות ן' ש"ט. — פי מורה אברבנאל אפודי ש"ט קריסקס נרבוני. — פי' מרכבה גיקטליה. — פי' מרכבה יחיא. — פי' סמ"ג איזק שטיין. — פי' קדוש החודש ר' עובדיה. — פי' הריף לר' יונה. — פי' הריף ר' יונתן כהן. — פי' על רקנטי. — פי' שאלתות ר' אברהם כהן. — פי' שאלתות הר' יוסף מובניר. — פלח הרמון. — פני יצחק. — פני משה אלמושנין. — פסיקתא רבתא וזוטרתא. — ס' הפסקא ר"ת. — פסקי אליה לוי. — פסקי ן' זמרה. — פסקי הר' יחיאל בן הראש. — פסקי הראש. — ס' פקדון רבי' שרירא. — ס' הפרדס לרב ר' אהרן רי' בבל ז"ל. — פרדס קורדואירו. — פרדס רש"י. — פרח שושן דקדוק ן' חביב. — פרפראות ר' יעקב. — פרקי אליה. — פרקי ר' אליעזר. — פרקי ר' ברכיאל. — פרקי היכלות. — פרקי משה רפואה. — פרקי משה אלמושנין. — פתח דברי דקדוק. — פתחיה פי' פרדס.

צ

צדה לדרך. — צדק עולמים אברבנאל. — ס' הצורף. — צורת הארץ לר' אברהם בר יחיא. — צורת הארץ לר' אליה מזרחי. — צורת עולם ן' לטיף. — צח שפתים. — צחות הראב"ע. — ס' הציוני על התורה. — ציץ הזהר פי' שיר להר' אהרן ן' חיים. — צמח דוד אווז. — צמח דוד פומים. — צמח צדיק מודינה. — צניף מלוכה קבלה לר' יעקב בר מאיר. — צניף מלוכה לרבי' נסי' מפאס. — צפנת פענח פי' א"ע להר' יוסף בר אלעזר. — צפנת פענח גפרוט. — צרור החיים. — צרור הכסף לר' חיים בר שמואל. — צרור הכסף כספי הגיון. — צרור המור לטיף. — צרור המור סבע. — צרי הגוף רפואה לר' נתן פלקירא. — צרי היגון פלקירא זכרו בס' המבקש אשר לו. — צרי הנפש ר' יוסף מובניר.

ק

קב ונקי פי' משלי. — קבוצת כסף אלגאזי. — ס' הקבלה הראב"ד. — קדש ישראל. — קהלת יעקב. — קול אלים הר' עזריה מן האדומים. — קול בכים פ' מגלת איכה. — קול יהודה פי' כוזרי מוסקטו. — קול ה' בכח קבלה. — קול מבשר. — קול תודה בתועלות האברים המיוחדו' לכל אבר ואבר לר' יוסף מובניר. — קופת הרוכלים. — קמחא דאבשונא פי' מחזור איטליאני. — ס' הקמצא לרבי האיי ז"ל קבלה. — ס' הקנה קבלה. — קנה בינה קבלה זכרו בעל ס' עבודת הקדש. — ס' הקניינים הר"ם תבון. — קערת כסף אזובי. — ס' הקץ הרמב"ן. — קצור אברבנאל על פרקי אבות לחכם אשכנזי. — קצור הזהר. — קצור ס' עקידת יצחק לר' שמואל יפה ז"ל. — קצור ס' התרומות לר' יששכר. — קרבן אהרן אהרן ן' חיים. — ס' הקרוב והישור בן גנאח דקדוק. — קרית ארבע מי' דוד. — קרית ארבע ן' חביב. — קרית ארבע מנחם רבא. — קרית ספר טראני. — קרית ספר מסרה זכרו לונזאנו בס' שתי ידות. — קרית ספר איסטיליא. — קשת נחושה מאיר אנגיל.

ר

ראש אמנה. — ראשי בשמים דקדוק להר' מנחם תמר שנת 5284. — ראשית דעת. — ראשית חכמה ן' עזרא. — ראשית חכמה וידאש. — ראשית חכמה פלקירא. — רב אלפס. — רב פעלים הר' יוסף זארקו. — רוב פעלים ן' לטיף. — רבה. — רובע ישראל לר' יעקב ן' מכיר ן' תבון ברובע האצטרולב. — רות חן ן' תבון. — רוקח. — רנת דודים פי' שיר לר' אליה ן' לאמא. — ס' הרקמה ן' גנאח.

ש

שאלות שאול כהן. — ש"ת רבי' אברהם. — ש"ת אלגאזי. — ש"ת אלשיך. — ש"ת בר צמח. — ש"ת הגאונים. — ש"ת נק' גור אריה. — ש"ת ר' דוד כהן. — ש"ת ואייל. — ש"ת חביב. — ש"ת טאיטצק. — ש"ת טוב עלם. — ש"ת יהודה בר נתן. — ש"ת הר' יוסף קראק. — ש"ת ר' יעקב. — ש"ת הר' יעקב אשכנזי. — ש"ת יצחק בר מאיר. — ש"ת ן' לב. — ש"ת לוריא. — ש"ת הר' מאיר. — ש"ת מהרי"ל. — ש"ת קולון. — ש"ת הראש. — ש"ת הרא"ם — ש"ת הריבש. — ש"ת הרם מפדואה. — ש"ת הרמב"ן. — ש"ת הר"ן. — ש"ת הרשבא. — ש"ת הרשדם. — ש"ת הרשך. — ש"ת הר' שמריה. — ש"ת ר' ש"ט. — שאלתות. — שארית יוסף תקופ'. — שארית יוסף ן' וידל marg. Vgl. שפע טל — שארית יוסף טיטצק. — שבח הנשים למי' דוד. — שבולי

הלקט. — שבט יהודה. — שבילי אמונה. — שבע שבלים כו׳ (folgt auf
שבעה מזבחות). — שבעה עינים לבעל אמה דפין. — שבעה מזבחות כו׳
(folgt auf שבעה עינים). — שבעה עינים יחיא. — שבתות ה׳ שמואל ן׳
שושן. — שומר התמיד? — שורש ישי. — שושן סודות הרמב״ן קבלה. —
שושנת המלך לבעל כפתור ופרח. — שושנת העמקים. — שטה על י״ח
גמרו׳ כו׳ (folgt nach ש״ת אלגאזי). — שיח יצחק. — שיר ידידות. — ס׳
השלחן הר׳ גרשון. — ס׳ השלחן קבלה לרבי ר׳ ראובן. — שלחן של ארבע. —
שלחן ערוך. — שלחן הפנים אבוהב. — שלטי הגבורים. — שלשלת הקבלה. —
שלשלת הקבלה רמש׳ (ריאיטי?) — שמים חדשים. — שמן המר. — שמן
ששון מלאים ו[חסרים]. — שעור קומה. — שער גדרים ן׳ לטיף. — שער
הרזים קבלה. — שער השמים אלמוסנין. — שער השמים הר׳ גרשם. —
שער השמים ישראלי. — שער השמים ן׳ לטיף. — שערי דורא. — שערי
צדק. — שערי ציון דלאטס. — שערי תשובה. — שפה ברורה. — שפע
טל. ן׳ וידל marg. Vgl. שארית יוסף — שפת יתר. — שפתי דעת. —
שפתי כהן. — שקל הקדש לר׳ יוסף בר יצחק קמחי. — שקל הקדש קבלה
שושן. — שר שלום. — שרשות גבלות. — שרשות כסף. — שרשי הכתב. —
שרשי׳ ן׳ גנאח. — שרשים רדק. — שש כנפים תקופ׳. — שתי ידות לונזאנו.

ת

תבנית המשכן וכליו. — תבת נח. — תגמולי נפש להלל בן שחר. — תהלה
לדוד. — תהלת ה׳ הוא פי׳ התפלו׳ ע״ד הקבלה. — תוכחת מוסר
שמואל כהן. — תוכחת מתעה. — תולדות אהרן על הכ״ד. — תולדות
האדם אלגאזי. — תולדות אפרים. — תולדות יעקב. — תולדות יצחק. —
תולעת יעקב. — תוספות גורנים. — תוספו׳ ר׳ פרץ. — תוספות על
סמ״ג כו׳ (folgt nach תוס׳ ר׳ פרץ). — תוספות לרפתים. — תוספות
הראש. — תוספות רי״ה. — תוספות תוך. — תוצאות חיים וידאס. —
תוצאות חיים לר׳ משה נתן מוסרי׳ בדרך שיר. — תורה אור ן׳ יחיא. —
תורה אור שמואל כהן. — תורת האדם הרמב״ן. — תורת הבית ארוך
וקצר. — תורת החטאת. — תורת ה׳ כספי. — תורת כהנים. — תורת
משה אלמום (sic). — תורת מש׳ אלשיך. — תורת העולה. — תחבושת. —
תכונה הראב״ד. — תכונה זכות. — ס׳ התמונו׳ ר׳ ש״ט. — תמת ישרים
רבי׳ תם יחיא. — תנא דבי אליהו. — תנחומא. — תנחומות אל ן׳ ארויו. —
תניא. — תעלומות חכמה גאליאנו. — תענוג הנפש רמ׳ קמחי. — תענוג
הנשמה. — תפארת ישראל נפתלי. — תפארת ישראל בר צמח. — תפוחי

זהב. — תפלה למשה. — תקון יששכר. — תקון מדות הנפש. — תקון
סופרים אלמום (sic). — תקון סופרים בר צמח. — תקופות ומולדו׳
פינץ. — ס׳ התרומה. — ס׳ התרומות. — תרומת הדשן. — תרשיש ן׳
עזרה. — ס׳ התרשיש ר׳ נטרונאי קבלה. — תשבי. — תשבץ.

Die Correctur des vorhergehenden Beitrags wurde aus Versehen unserem Herrn Mitarbeiter nicht gesandt; wir geben daher nachträglich seine Verbesserungen, die er auf dem Separat-Abzug angegeben hat.

Oben	S.	2,	Z.	13	v. u.	statt אגרא שבת, lies: אגרת שבת
„	„	3,	„	9	v. o.	„ כמי?, lies: ? בע[ל]
„	„	„	„	5	v. u.	„ מקורבין, lies: מקורביל
„	„	4,	„	5	v. u.	lies: הראב״ד
„	„	„	„	4	v. u.	statt: השגומ… חש״ט lies: השגות… רש״ט
„	„	5,	„	14	v. u.	lies: חשק שלמה
„	„	6,	„	1	v. o.	statt: תסור, lies: תואר
„	„	„	„	2	v. u.	„ סודו׳, lies: סודות
„	„	7,	„	9	v. o.	„ אבוכיר, lies: אבכיר
„	„	„	„	13	v. u.	„ הרי קמחי, lies: הרי׳ קמחי
„	„	8,	„	7ub	v. u.	statt: צארגי שירה, lies: דארגינטירה

Jüdisch-deutsches Weingedicht,

mitgetheilt von A. Neubauer.

Das Curatorium des Breslauer Rabbinerseminars war so freundlich, mir die Hschrift N°. 171 (vom seligen Bernays dem Seminar übermacht, 1870), welche die גזירות תתנ״ו enthält, wie auch noch viele andere Stücke (vergleich „Der Orient" VI, p. 739), zur Benutzung zu überlassen, woraus ich ein jüdisch-deutsches Räthsel gebe, als Ergänzung zur jüdisch-deutschen Literatur; ich erinnere mich nicht es in Druck gesehen zu haben. Es hat folgende Ueberschrift:

חרוזה של מהר״ר שלמה זהלס״ה
חרוזה של מהר״ר הוסלן זלה״ה

Ersteres ist Gabirol's Weingedicht mit Refrain ככלות עיני. Das zweite lautet wie folgt:

מיין גוטר ﭏלטר שטערקר וויין. ווסר וויל דיין מייסטר זיין. קיין גיזﭏנג
וויל ﭏין מיין מול הניין. ווﭏל ווסר ווﭏל ווסר :
ﭏיך הב קיין וויין. דיﭏ ﭏויגן מיין. ﭏיך הב קיין וויין. דיﭏ ﭏויגן מיין.
ריכן ווסר רייכן ווסר :
וויﭏ וויל דש ברוט ﭏין מיך גין. מיין גישפייז הט קיין גישמﭏק מין. וויל
דיﭏ בעכר ור מיר שטין. מיט ווסר מיט ווסר :
שפילט משה ﭏוג טרינקט דש מער. דען ווייﭏר בון מלרי׳ דען שטענקט ער.
ﭏבר ﭏונזר הויז הער. דער שעפט ווסר שעפט ווסר ﭏיך הב וכו׳ :
לייכט בין ﭏיך גלייך לו דיזר וריסט. ﭏז דער ורﭏש ﭏיס ווסר מישט [1]. מיין
מויל ﭏז ער ﭏיז גריסט. מיט גזנג ווסר. מיט גיזﭏנג ווסר ﭏיך הב וכו׳ :
כזיר ווערט ער לו זיינס ענד. ﭏז קינט רכב ﭏין זיינס ﭏילענד. ער ﭏוג
זיין הויגיזינד שעפּן ווסר. ﭏיך הב וכו׳ :

סליק סליק

1) Oder אישט. Ich weiss nicht ob es ein מ oder א ist. Dr. B. Z.

Mein Freund Dr. Perles macht mich aufmerksam, dass das Posner Gedicht („Letterbode" XI, p. 166) sich bezieht auf das Jahr 1716 („Monatsschrift" 1865, S. 131), wo der 5. Ab genannt wird wie im Gedicht p. 169. A. N.

Losse Bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Nederland.

III.

Verzoekschriften der Nederlandsche Joden aan de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden om hun tusschenkomst tegen de verdrijving der Joden uit Boheme in 1745 en de daarop gevallen besluiten.

Ten vorigen jare werd mij door den heer prof. D. Kaufmann te Budapest inlichting gevraagd omtrent een in het begin van de tweede helft der vorige eeuw spoorloos verdwenen lid van de vermaarde en in Nederland, Duitschland en Oostenrijk hoog in aanzien staande familie Gompertz, Gomperts of Gumpertz, ook bekend onder de namen der plaatsen Emmerich, Cleve (קליף. קליווא), waar hun leden oorspronkelijk hebben gewoond en waarvan de thans nog in Amsterdam en elders levende Nederlandsche geslachten Gompertz en Gomperts zouden afstammen. Het onderzoek naar bedoelden Gomperts, zoon van Benedict Levy Gomperts te Nijmegen in 1746 gehuwd met Mirjam, dochter van Leb Wertheimer en kleindochter van den beroemden Samson Wertheimer, hofbankier te Weenen, leidde tot verdere nasporingen naar genoemde familie, waarover prof. Kaufmann voornemens is een monografie te schrijven. In een zijner brieven vestigde prof. K. mijn aandacht op Benedict Levy G., die genoemd wordt השתדלן הגדול הצדיק המפורסם en dat hij, volgens bij hem berustende familiepapieren, in 1745 bij de Hollandsche regeering met gelukkig gevolg pogingen aanwendde ten behoeve van onze geloofsgenooten in Boheme en Moraviё, wier verbanning door keizerin Maria Theresia in 1744 gedecreteerd was [1]). Deze aanwijzing bracht mij in herinnering, dat ik een 29 jaar geleden in de Resolutiën der Staten-Generaal van 1744 en 1745 het een en ander omtrent de bemoeiingen der Nederlandsche Joden en de tusschenkomst der Staten-Generaal had gelezen. Ik ging daarom

1) Meerdere, deels door prof. K., deels door mij gevonden bijzonderheden omtrent dezen Benedict Levy G. in de hierna volgende bijdrage.

in het exemplaar dezer Resolutiën van de boekerij der Kon. Akademie van Wetenschappen de banden der beide genoemde jaren raadplegen, in de hoop den naam van Benedict G. in de betreffende resolutiën te zullen vinden. Doch, zooals men hieronder ziet, worden daarin geen namen van interventie vragende personen genoemd, maar alleen gesproken van de requesten der »Joodsche gemeentens der Steeden Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage". Carmoly, die in een opstel, voorkomende in de *Arch. Israél.* van 1850 (in het Duitsch vertaald, onder den titel »Episode aus dem 18ten Jahrhundert" en overgenomen in de *Allgem. Zeit. d. Judenth.* 1850, S. 658—660), zonder dit evenwel met een enkel woord aan te duiden, gebruik maakt van eenige mededeelingen omtrent genoemde verdrijving, voorkomende in het 3de stuk van het 1ste vervolg op G. Van Loons *Nederl. Penningen*, blz. 195—196, verwijst, natuurlijk evenals dat penningwerk, slechts naar de hieronder medegedeelde stukken No. 3 en 4. Koenen in zijn *Geschiedenis der Joden in Nederland* rept met geen enkel woord van de heele zaak, niettegenstaande op plaat XXII van genoemd penningwerk, sub No. 205 de afbeelding en op bladz. 195—196 van den tekst de beschrijving van een penning voorkomt, dien de Nederlandsche Joden naar aanleiding van de intrekking van het verbanningsdecreet lieten slaan [1]). Ik heb het daarom niet onbelangrijk geacht, de vier gedrukte resolutiën der Staten-Generaal betreffende deze aangelegenheid hieronder in extenso mede te deelen.

Dat Benedict Gomperts aan de bemoeiingen der Joden te Amsterdam heeft deelgenomen, blijkt ook uit het volgende verhaal in het 36ste hoofdstuk, waarmede de drukker Koschman ben Jozef Baroech de 2de uitgave van Amelanders שארית ישראל heeft vermeerderd. Dit verhaal luidt als volgt:

בשנת תק״ה לפ״ק י״ד טבת האט דיא מלכה פֿון אונגרייאן אונ פיהס
איין גירוש גוזר גוועזן אויף אלי יהודים דיא אין פראג אוני׳ פיהס
וואונן. וועסט וועגן דיא זעלביגי יהודים אן אונזרי פרנסים גשריבן

1) Een afbeelding en beschrijving van dezen penning schijnt ook voor te komen in het in genoemde vervolg van Van Loons penningwerk geciteerde, maar ons onbekende werk *Médailles de Maria Theresia*, p. 61, No. 45.

האבן. זוא האבן אונזרי פרנסים כ״ה טבת אן גשטעלט גדעפוטיהרטי. זוא
וואול פֿון אלטי אלש רעגיהרנדי פרנסים. אוס צו גין זוא וואול בייא דיא
שררה אלהיר אלש בייא דיא הערן שטאטן אין דען האג. וואו איבר אויך
המנוח השתדלן ר׳ בענדיט ניימעגן אהער גקומן איז. אוס משתדל צו
זיין אוס בריבֿן פֿון פֿאר שרייבונג אוס דיא גזירה מבטל צו זיין. וועלכי
גדעפוטיהרטי וואהרן. המנוח ר׳ נתן רוטרדם. ר׳ גומפל קליף יצו [1]. המנוח
ר׳ יששכר רייטלונג. המנוח ר׳ אלי׳ נורדן. המנוח ר׳ איצק קעזר. אוני׳
המנוח ר׳ יוחנן הכובר [2]. וועלך שתדלנות זוא פֿיל האט אויס גווערקט דש
דיא הערן שטאטן בריבֿן פֿאן פֿאר שרייבונג גגעבן האבן. ווייא אויך דער
מלך פֿאן ענגילאנד אוני׳ דער מלך פֿאן דענימארקן אוני׳ פר שיידיני טייטשי
פערשטן דעסט וועגן אן דיא מלכה גשריבן האבן. וואו אויף דיא גזירה
אויף עס לעטסט פֿון שנת תק״ה לפ״ק איז בטל גוואהרן.

In het eerste deel van de *Europische Mercurius*, blz. 50, vindt men de volgende vertaling van het door keizerin Maria Theresia uitgevaardigde verbanningsdecreet:

1) Deze mede een Gomperts, was een broeders zoon van Benedict Gomperts of Bendit Nijmegen, zooals hij hier en elders ook genoemd wordt. Men vindt zijn naam ook onder de onderteekenaars van een in Graetz' *Monatsschrift* 1885 blz. 60 volg. opgenomen Hebr. schrijven over deze zaak door den Opperrabbijn en het kerkbestuur der Asjkenazische gemeente te Amsterdam aan het Isr. kerkbestuur te Venetië.

2) In de Nederlandsche vertaling van *Seërith Jisrael* door L. Goudsmit Az., met aanteekeningen van G. I. Polak, blz. 609, leest men: »Deze gedeputeerden waren.... en eindelijk *R. Bendit van Nijmegen*". Door שארית ישראל echter wordt hij niet onder de »gedeputeerden" geteld. Ook in de resolutiën der Staten-Generaal is nergens sprake van mondelinge bemoeiingen, maar alleen van »requesten" en wel niet alleen van de Joodsche gemeente te Amsterdam, maar ook van die te Rotterdam en 's-Hage. Desniettemin is het mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat het eerste of een volgend request persoonlijk en mondeling ook door Benedict Gomperts werd ondersteund.

»Maria Theresia, etc.

»Wy hebben om verscheide zeer gewichtige redenen [1]) 't besluit genomen, om in het toekomende gene Joden in ons Koningryk van Bohemen te dulden, en wy doen hier mede te weten, op wat wyze 't ons behaagt, dat onze wille dien aangaande werde uitgevoert.

1. Niet een Jood zal zich na den laatsten *January* 1745 in onze Hoofdstadt *Praag* mogen bevinden, zullende men de genen, die er als dan noch mochten zyn, met geweld doen vertrekken.

2. Om van hunne goederen en effecten, die zy voor den laatsten *January* naastkomende niet zouden konnen vervoeren, te disponeren, zo als ook om zich met hunne Schuldenaars te verstaan, zo zullen

---

1) Graetz tracht op grond van door hem geciteerde beweringen van Jakob Emden, in zijn *Geschichte*, Bd. X. 394 en Noten, S. CXV fg. te betoogen, dat den door hem zeer ongunstig beoordeelden Jonathan Eibeschütz aan het decreet der verdrijving van 1744 schuld had. Wel merkt hij zelve op (S. CXVI): »Das Ausweisungsdecret ist zwar erst nach Abzug der Preussen von Prag im zweiten schlesischen Krieg (1744) erlassen worden, während die Anschuldigung gegen Eibeschütz sich nur auf den ersten schlesischen Krieg während der Occupation Prags von den Franzosen (1641—1642) beziehen kann"; doch hij tracht dit bezwaar weg te ruimen door de bewering: »Aber die Anklage gegen die Juden Prags muss durch die Anklage gegen Eibeschütz erst Gewicht erhalten haben. Die Akten mögen revidirt worden sein, oder die Judenfeinde mögen auf Eibeschütz' Anschmiegen am die Franzosen zur Begründung ihrer Anschuldigung verwiesen haben".

De *Europische Mercurius* 1745, dl. I, blz. 128, deelt het volgende mede: »In eene Missive van Dresden, gedagteekend den 23 *January* werd, onder anderen, nopens die *hooggewichtige* redenen, gezegt: De Haat, die de Bohemers ook tegens de Joodsche Natie hebben opgevat, is byna onverzoenlyk, alzo dat Volk niet alleen veel toegebraght, dat de Pruissischen zich in weinig dagen van Praag hebben meester gemaakt, maar ook de meeste schuld heeft aan 't verlies van d'overgrote Rykdommen, welke hier en daar verborgen waren, en aan de Pruissischen ontdekt zyn, dewelke anderzints 't grootste gedeelte zouden hebben moeten missen van 'tgeen in derzelver magt gekomen is, zynde het in Praag de gewoonte, dat ieder voornaam Heer ten minsten een Jood aan zyn Huis heeft, om zich van denzelven in verscheide voorvallen te kunnen bedienen, zo dat de Joden des te beter gelegenheit hebben gehad, voor alles t'ontdekken, op hope van daarby een groot voordeel te zullen behalen, gelyk zy ook in der daad van de Pruissischen gekregen hebben, hoewel zy nu ondervinden, dat dit gedrag hun duur zal komen te staan".

zy zich noch zes maanden in 't Koningryk mogen onthouden, te weten tot den laatsten *Juny* 1745, edoch binnen de Stadt *Praag* niet mogen komen, zonder een schriftelyke orden van den Commissaris van de Koninginne, en daar en boven zal die permissie niet mogen gegeven worden, dan alleen aan de voornaamste Kooplieden, en zulks zal geschieden met alle mogelyke omzichtigheit, ten einde zy die permissie niet zouden misbruiken.

3. Na verloop van die zes maanden, zullen de Joden ons gantsche Koningryk van *Bohemen* t'eenemaal ruimen, en byaldien zy zulks niet doen, zal men zyn toevlucht tot de militaire executie nemen, om hen te doen vertrekken.

4. Dit word niet alleen verstaan ten opzichte van de Joden te *Praag*, maar ook van die Joden, dewelke in ons Koningryk van *Bohemen* wonen, zo dat dienvolgens op 't einde van Juny 1745 niet een eenige Jood in ons geheel Koningryk zal mogen gevonden worden, zonder dat hen echter vry staan zal, om zich in onze Erflanden ter neer te zetten.

5. Wy vertrouwen d'uitvoering van dit ons Koninglyk Besluit aan den Grave *Philips Kratowski von Kollowrath*, Lid van onzen Geheimen-Raad en Vice-President van de Kamer der Finantien van ons Koningryk enz.

Gedaan te Weenen den 16. [1]) December 1744."

»'t Rescript van die Vorstin (Maria Theresia) van den 25. [2]) *Mey*, rakende de Joodsche Natie en der zelver verblyf in *Bohemen* en *Moravien* aan der zelver Tribunalen of Gerichts-hoven aldaar gezonden — schrijft de *Europ. Mercurius* 1745, II, blz. 49 — is van den volgenden inhoud:

»Maria Theresia etc.

»Wy hebben U-lieden door een allergenadigst Rescript van den 18. *December* van 't voorleden jaar stricte Bevel gegeven, dat de Joden met het einde van d'aanstaande maand *Juny* uit ons Erf-Koningryk *Bohemen* zouden verhuizen, of anders met Militaire hand daar uit wech geschaft worden.

---

1) Schrijf- of drukfout voor 18.
2) Schrijf- of drukfout voor 15.

Maar vermits Ons zedert eenige tyd nadrukkelyke Voorstellingen daar over gedaan zyn, en Wy in genadigste Aanmerking genomen hebben, dat de Joden meest met onze getrouwe Lands-Ingezetenen op veelerhande wys in zaken van credit ingewikkelt zyn, 't welk onmogelyk in dien tyd kan afgemaakt worden, en dat derhalven door hun bevolen wechschaffing onze Christelyke Lands-Inwoonderen 't meeste zouden lyden, aan dewelke Wy nochtans, na zoo vele uitgestane Verdrukkingen, alle Genade en Verligting te verschaffen bedacht zyn: zoo is 't, dat Wy goed gevonden hebben ons bovengemeld allerhoogst Bevel dusverre te limiteren, dat de Joden noch eenigen tyd en tot op nadere allergenadigste Ordinantie in 't Land konnen getolereert worden. En Gylieden zult weten, hoe zulks verder bekend te maken zy. Waarmede etc."

Wij laten nu de bedoelde resolutiën der Staten-Generaal volgen:

1.

»Is ter Vergadering geleesen de Requeste van *de Joodsche Gemeentens der Steeden Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage,*

houdende dat zy Supplianten met de uyterste droefheyt en surprise van hunne Geloofsgenooten in het koninghryck van Boheemen, per Expresse tydingh hadden bekoomen, dat het aan haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen hadde behaaght, by Decreet van den aghtienden December seeventien honderd vier en veertigh het besluyt te neemen, dat voortaan in haare Majts. Koninghryck Boheemen geen Jood zoude getolereert worden, en wel soodanigh dat na den laasten January seeventien honderd vyf en veertigh geen Jood sigh meer zoude moogen laaten vinden in de Koninghlijcke Stad Praagh, en dat alle de Jooden voor den laatsten Juny des selven jaars het gantsche Koninghryck van Boheemen zouden moeten ruymen, en nooyt sigh op de Grenzen van het zelve laaten vinden, op poene van Militaire executie: Zynde niet te min het voorschreeve Decreet geseght, dat ten opsighte van die Jooden tot Praagh, dewelcke ten aanzien van de dispositie hunner middelen en uytstaande schulden voor den laatsten January seeventien honderd vyf en veertigh niet in gereedheyd souden zyn, aan dezelve tot den laatsten Juny daar aan volgende gepermitteert zoude weezen,

om by dagh in de stad te koomen, mits daar toe hebbende schriftelijcke permissie.

»Dat aan de gesaamentlijcke Supplianten dit gantsch onverwaghte besluyt van hoogstgedaghte haare Majesteyt van Hungaryen en Boheemen, ten uytersten surprenant en smertelijck was voorgekoomen, te meer wanneer zy door haare verdruckte Broederen op het heylighste wierden verseeckert, en zoo als de Supplianten oock ten vollen waaren gepersuadeert, dat zy sigh haares weetens nergens aan hadden schuldigh gemaackt, om de indignatie van haare Majesteyt op zoo eene gevoelige wyze te moeten ondervinden; versoeckende de Supplianten om reedenen in de voorschreeve Requeste geallegeert, dat haar Hoogh Mogende den Heere van Burmania, der zelver Minister aan het Hof van Weenen, op het nadruckelijckste gelieven aan te schryven, alle dienstige officien aan te wenden, ten eynde het voorschreeve Decreet van hooghstgedaghte haare Majesteyt van Hungaryen en Boheemen buyten effect en executie werde gehouden, immers dat by haare Majesteyt een Commissie mooge werden gedecerneert, voor welcke die van de Joodsche Natie in het Ryck van Boheemen, en specialijck die in de voorschreeve Stad Praagh sigh onthouden, in gevalle zy ergens meede moghten zyn beschuldight, haare verantwoordinge en onschuld zouden kunnen doen blycken.

»Waarop gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat Copie van de voorschreeve Requeste gezonden zal worden aan den Heere van Burmania, haar Hoogh Mogende extraordinaris Envoyé aan het Hof van haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen, en den zelven aangeschreeven, hem naauwkeurigh te informeeren, hoedanigh het met de voorschreeve saack is geleegen, en wat tot zoo nadeeligen Decreet, als in de voorschreeve Requeste is vermeld, aanleydingh heeft gegeeven, en by aldien hy zoude moogen bevinden dat de voorschreeve Joodsche Natie het zelve of in het geheel niet verdiend heeft, of wel in sommige opsighten te hard is behandeld, alsdan te representeeren het interest het welck de Ingezeetenen van deezen Staat uyt hoofde van haare Commercie hebben in de conservatie van de Jooden te Praagh en in het Koninghryck Boheemen, en met alle discretie en voorsightigheyd in haar faveur te intercedeeren, en te versoeken, dat met de exe-

cutie van het voorschreeve Decreet, ten minste zoo lange gesupersedeert mooge werden, tot die van de Joodsche Natie voornoemt van haare verantwoordingh en onschuld behoorlijck zullen hebben doen blycken."

(Resolutie van 31 December 1744.)

2.

»Ontfangen een Missive van den Heere *van Burmania*, haar Hoogh Mogende extraordinaris Envoyé aan het Hof van haare Majesteyt de Koninginne van Hungarijen en Boheemen, geschreeven te Weenen den sestienden deeser loopende maand, geaddresseert aan den Griffier Fagel, houdende advertentie, en onder anderen antwoord op haar Hoogh Mogende Resolutie van den een en dertighsten December laasleeden, genoomen op de Requeste van de Joodsche Gemeentens der Steeden Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage, waar by deselve versoght hebben haar Hoogh Mogende intercessie, ten eynde het Decreet van haare Majesteyt de Koninginne van Hungarijen en Boheemen van den aghtienden December seeventien honderd vier en veertigh tegens de Jooden in het Koninghryck van Boheemen geëmanaert, buyten effect en executie gehouden mooge werden.

»Waarop geen resolutie is gevallen". 1)

(Resolutie van 27 Januari 1745.)

1) Wat de heer Van Burmania geschreven heeft wordt niet in de Resolutie der St. Gen. medegedeeld. Wij vonden echter den inhoud daarvan in substantie vermeld in het volgende extract uit den hierboven meermalen geciteerden *Europische Mercurius* van 1745, dl. I, blz. 128 volg. Men leest daar namelijk:
»Op de Brieven van Voorschryvinge door Haar *Hoog Mogende*, ten behoeven van de Joden in *Bohemen* aan derzelver Extraordinaris Envojé, de Baron van *Burmania* aan 't Hof te *Wenen*, in de voorleden maand, onder den Titel der *Nederlanden*, gedaan, is daar op van wegen die Minister gerescribeert; behelzende in substantie:
»»Dat hy in 't eerste de Ministers van de Koninginne niet favorabel
»»daar toe gedisponeert had gevonden, alzo Hare Majesteit tot die
»»Proceduren niet zoude zyn gekomen, indien zy geene hoogwich-
»»tige redenen daar toe had gehad. Dat zyne Excellentie daar op
»»gerepliceert had, dat immers in 't Decreet van Hare Majesteit
»»geen een particulier poinct van beschuldigingen wierd gevonden;
»»en dat in de tweede en derde Conferentie de zaken zeer van ge-

3.

»Is ter Vergaderinge geleesen de Requeste van *de Joodsche Gemeentens der Steeden Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage*, houdende dat zy Supplianten in het laatst van December van den voorleeden jaare seeventien honderd vier en veertigh met de uyterste droefheyd en surprise, van hunne Geloofsgenooten in het Koningryck Boheemen gestabilieert, tydingh bekoomen hebbende, dat het aan haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen hadde behaaght, by Decreet van den aghtienden der voorschreeve maand December het besluyt te neemen, dat voortaan in haare Majesteyts Koninghryck Boheemen geen Jood soude getolereert worden, maar dat het selve voor den laatsten January deeses jaars souden moeten ruymen; de vryheyd hadden genoomen sigh by Requeste te addresseeren aan haar Hoogh Mogende, en om reedenen daar in geallegeert te verzoecken, dat het haar Hoogh Mogende goede geliefte moghte zyn, aan den Heer van Burmania, haar Hoogh Mogende Minister aan het Hof van Weenen, op het nadruckelijckste aan te schryven, alle dienstige officien aan te wenden, ten eynde het voorschreeve Decreet van hooghstgedaghte haare Majesteyt buyten effect en executie moghte werden gehouden; dat haar Hoogh Mogende by der zelver Resolutie in dato den een en dertigsten December seeventien honderd vier en veertigh, gemelden Heer van Burmania daar op hadden aangeschreeven, sigh naauwkeurigh te informeeren hoedanigh het met de voorschreeve zaacke was geleegen, en wat tot zoo nadeeligh Decreet aanleydingh soude moogen hebben gegeeven, en met alle discretie en voorsightigheyd in haar faveur te intercedeeren, en te verzoecken dat met de executie van het voorschreeve Decreet ten minsten soo lange gesupercedeert moghte werden, tot dat die van de Joodsche Natie van haare verantwoordingh en onschuld behoorlijck souden hebben doen blyken; dat daar op was gevolght, dat de executie van het voorschreeve

»»daante waren veranderd, in zulker voegen, dat de bepaalde tyd
»»van d'Emigratie niet alleen voor een Maand was uitgestelt; maar
»»dat hy Heer Baron zich verzekert hield, dat het Hof zoo veel
»»attentie voor d'intercessie van haar *Hoog Mogende* had, dat voor-
»»schreve ongelukkige Natie van de gedreigde harde Proceduren
»»zoude worden ontheven"".

rigoureuse Decreet by provisie, met opsight tot de Jooden binnen Praagh woonaghtigh, was opgeschort tot den laatsten deeser maand February; dat inmiddels haare Majesteyten de Koningen van Groot-Brittannien, Deenemarken en Poolen, als meede sijne Churfurstelijcke Doorlughtigheyd van Mentz, meede op het kraghtighste by haare Majesteyt van Hungaryen en Boheemen geintercedeert hebbende, ten eynde het voorschreeve Decreet soude moogen werden gestelt buyten effect, zy Supplianten sigh wel hadden geflatteert, dat daar door de ongenade, waar in hunne Geloofsgenooten waaren gevallen, soude zyn geadoucisseert, dogh dat de Supplianten nu onlanghs berigt hadden bekoomen, dat Haare Majesteyt de Koninginne van Hungarijen en Boheemen by een nader Decreet van den ses en twintighsten January seeventien honderd vyf en veertigh soude hebben bevoolen, dat de Jooden binnen de Stad Praagh, sonder verder dilay, op den laatsten deeser maand February uyt de gemelde stad souden moeten vertrecken, en dat voorts het gemelde Decreet van den aghtienden December seeventien honderd vier en veertigh punctueelijck soude werden geëxecuteert, met insertie van nogh veele beswaarende en onnakoomelijcke clausulen; versoeckende de Supplianten om reedenen in de voorschreeve Requeste geallegeert, dat haar Hoogh Mogende den Heere van Burmania, der selver Extraordinaris Envoyé aan het Hof van hoogstgedaghte haare Majesteyt van Hungaryen en Boheemen, andermaal gelieven aan te schryven, om in eene audientie aan haare Majesteyt met alle nadruck te representeeren het groote interest het welck de Ingeseetenen van deesen Staat uyt hoofde van haare Commercie hebben in de conservatie van den Joodenstand van het Koninghryck Boheemen, en het verblyf der selver aldaar, en mitsdien by haare Majesteyt met alle discretie en voorsightigheyd te intercedeeren, ten eynde de voorschreeve rigoureuse, en voor der Supplianten Geloofsgenooten in Boheemen, specialijck die binnen de Stad Praagh woonaghtigh zyn, ten uyterste ruineuse, mitsgaders voor de Commercie door geheel Europa allernadeelighste Decreeten, opgeheeven en buyten executie gehouden moogen werden.

»Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat Copie van de voorschreeve Requeste gesonden sal werden aan den Heer van Burmania, haar Hoogh Mogende extraordinaris Envoyé aan het Hof van haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen, en den selven aangeschreeven, dat haar Hoogh Mogende voldaan zyn van de devoiren die hij tot hier toe in de voorschreeve saack heeft aangewend, dogh dat hij noghmaal, zulcks en daar het van vrught kan zyn, met alle discretie en voorsigtigheyd sijne instantiën sal vernieuwen, ten eynde de voorschreeve ruineuse Decreeten, die een groote hardigheyd impliceeren, en waaruyt den geheelen ondergangh van de Joodsche Natie in het Koninghryck Boheemen sal moeten volgen, tot groot nadeel van veele commercieerende Ingeseetenen van deesen Staat en andere Landen, geheel opgeheeven en buyten executie gehouden mooge werden, daar toe gebruykende soodanige verdere reedenen, als hy sal oordeelen de meeste ingressie te sullen vinden, en versoeckende dat op haar Hoogh Mogende intercessie, gevoeght by die van andere Mogentheeden, eenige billijcke en favorabele reflexie gemaackt mooge werden."

(Resolutie van 23 Februari 1745.)

4.

»Is ter Vergaderinge geleesen de Requeste van *de Joodsche Gemeentens in de Steeden Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage*, houdende, dat sy Supplianten tot twee bysondere reysen de vryheyd hadden genoomen, en aan haar Hoogh Mogende te representeeren de beklaaghlijcken toestand, waar in hunne Geloofsgenooten in het Ryck van Boheemen, en insonderheyd in de Stad Praagh gebraght waaren, door de harde en regoureuse Decreeten van haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen, waar by de geheele Joodsche Natie was gelast binnen seeckeren geprefigeerden tyd, het voorschreeve Ryck te ruymen, dat haar Hoogh Mogende apprehendeerende de nadeelige en ruineuse gevolgen, die door de uytvoeringe van deselve Decreeten niet alleen de Joodsche Natie in Europa in het gemeen, maar oock de Negocianten onder het gebied van haar Hoogh Mogende in het particulier onvermydelijck souden moeten treffen, om op der Supplianten versoeck den Heere van Burmania, derzelver extraordinaris Envoyé aan het Hof van Hoogstgedaghte haare Majesteyt aan te schrijven en te gelasten, om daar het van vrught zoude kunnen zijn, alle dienstige officien aan te wenden, ten eynde de voorschreeve harde proceduuren eenighsints

souden moogen werden geaddouceert, dogh dat de Supplianten, tot haare allersmertelijckste droefheyd verneemen, dat niet alleen de intercessie van weegens haar Hoogh Mogende en andere Koningen en Rycksvorsten gedaan, van geen de minste vrught was geweest, maar dat in tegendeel hoogstgemelde haare Majesteyt by een nader Rescript van den aghtsten April laatstleeden aan het Collegie Tribunal in Moravien afgesonden, niet alleen de uytdryvinge der Jooden uyt het Ryck van Boheemen voor den laatsten Juny aanstaande hadde geconformeert, maar oock die strenge ordres tot het Vorstendom van Moravien hadde geextendeert, met verdere verklaaringe, dat geene van de voorschreeve uytgedreevene Jooden, sigh in eenige andere haare Majesteyts Erflanden, en insonderheyd niet in het Koninghryck van Hongaryen zouden moogen ter neederstellen; versoeckende de Supplianten om reedenen in de voorschreeve Requeste geallegeert, dat haar Hoogh Mogende noghmaals den Heere van Burmania der zelver extraordinaris Envoyé aan het Hof van haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen gelieven aan te schrijven, van de intercessie die haar Hoogh Mogende ten voordeele van de voorschreeve ongeluckige Natie hebben gelieven te doen, direct voor te draagen aan hoogstgemelde haare Majesteyt, het zy in een daar toe te versoecken audientie, het zy by Memorie of soodanigh anders als haar Hoogh Mogende sullen oordeelen te behooren.

»Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden ende verstaan, dat Copie van de voorsz. Requeste sal werden gesonden aan den Heer van Burmania, haar Hoogh Mogende extraordinaris Envoyé aan het Hof van haare Majesteyt de Koninginne van Hungaryen en Boheemen, en den zelven daar beneevens aangeschreeven, dat haar Hoogh Mogende met leetweesen verneemen, dat haare intercessie, en die van zoo veel andere Mogentheeden, in faveur van de Joodsche Natie in het Ryck van Boheemen, niet alleen tot nogh toe te vergeefs zyn geweest, maar dat in tegendeel de Decreeten by hooghstgedaghte haare Majesteyt tegens de voorschreeve Joodsche Natie verleent nogh nader geconfirmeert, en zelfs geëxtendeert zyn geworden, tot de Jooden die sigh in het Vorstendom van Moravien bevinden, van welcke nooyt te vooren iets diergelijcks gehoord is, en van welcke niet nagedaght kan worden, dat zy

ergens in tegens haare Majesteyt konnen hebben misgaan; dat deese zaacke uyt dien hoofde hoe langer hoe meer aan haar Hoogh Mogende bekommerlijck voorkomt en van zeer nadeelige gevolgen, oock zelfs voor haare Majesteyt en desselfs Staaten; en dat hy Heer van Burmania, daarom hier over zal spreeken met de Ministers van de Mogentheeden, welcke neevens haar Hoogh Mogende goede officien in faveur van de voorsz Joodsche Natie geinterponeert hebben, en daar en op soodanige wyse, als met gemeen overlegh best en van de meeste vrught geoordeeld zal werden, sijne voorige representatien en instantien op dit subject zal vernieuwen en nader aandringen, observeerende altoos behoorlijck menagement en discretie zoo veel de natuur der zaack komt te vereysschen."

(Resolutie van 7 Mei 1745.)

M. ROEST Mz.

IV.

Een Roomsch-Katholiek bisschop als zoodanig door de bemoeiingen van een Israëliet gekozen.

Het merkwaardige en zonderlinge feit, dat men, en nog wel in het begin der 18de eeuw, de hulp en den invloed van een Israëliet inriep, om iemand tot bisschop verkozen te zien, en dat de bemoeiingen van dien Israëliet ook zijn geslaagd, vind ik vermeld in de hieronder overgenomen resolutie der Staten-generaal van 14 Sept. 1745; voor zoo veel ik kon nagaan, wordt er nergens anders gewag van gemaakt. Dat de zaak door Gomperts naar waarheid is voorgesteld, blijkt uit den inhoud zelven, ook uit de omstandigheid, dat hij de hem zoo dikwijls geblekene goedgunstige gezindheid der Staten Generaal niet zou hebben willen verbeuren door onware beweringen, te minder daar hij hun tusschenkomst inriep, waarvan onderzoek het allereerste gevolg zou zijn. De hier bedoelde bisschop was prins Clemens Augustus uit het vorstelijke huis Wittelsbach van Beieren. Ook Vehse, *Geschichte der deutschen geistlichen Höfe*, Th. II, S. 330 schrijft: »Seit dem Jahre 1719 succedirte darauf in den beiden grossen westphälischen Stiftern

Münster und Paderborn, *besonders durch die Bemühungen des hairischen Gesandten, Freiherrn, nachherigen Grafen von Peltenberg zu Nordkirchen...* Clemens August" enz., geboren te Brussel in 1700. Dat deze bisschop bij zijn groote verkwistingen van allerlei aard steeds in groote geldverlegenheid was, kan men bij Vehse, a. w. Th. I, S. 306 volgg. lezen. Geen wonder dan ook, dat Gomperts, na vergeefsche pogingen aangewend te hebben om aan zijn geld te komen, het na 26 jaren eens beproefde, of hij het door tusschenkomst der Staten-Generaal zou kunnen krijgen. Of hij al dan niet in deze poging is geslaagd, is mij niet gebleken, daar in de Resolutiën daaromtrent niets te vinden is.

Terwijl ik het voor prof. Kaufmann overlaat, verdere bijzonderheden over Benedict L. Gomperts en over zijn aanzienlijke familie in 't algemeen mede te deelen, wil ik alleen hier vermelden, dat ik van Benedict Levi Gomperts het eerst melding gemaakt vond in het hoogst zeldzame boekje van den advokaat J. J. Mauritius (door den heer G. baron van Rosenthal uit het aanhangsel der anctie Ferares, Mei 1865, aangekocht en door hem aan de Bibl. Rosenthaliana geschonken): »Kort bericht wegens de historie van zekeren Isaak Saxel, en de beschuldiging der Jooden te Nymegen over 't slachten van een Kristen kind" en »Remonstrantie aan den Raad van Nymegen door de aldaar wonende Jooden." Amst. 1716. Toen, in 't jaar 1715, werd Bened. L. G. met verscheidene andere Joden te Nijmegen op beschuldiging van den gedoopten jongeling Is. Saxel in hechtenis genomen, doch nadat de geheele beschuldiging bleek een verzinsel te zijn geweest, weder vrijgelaten. Uit genoemd boekje in deze geschiedenis uitvoerig medegedeeld door Menachem Man b. Salomo Amelander in 't 34ste hoofdstuk van zijn *Sjeëriet Jisraël*. Bened. L. G. was bankier te Nijmegen, stond in hoog aanzien zoowel in Nederland als bij verscheidene Duitsche hoven, met welke laatste hij voor dien tijd hoogst aanzienlijke geldleeningen sloot. Hij was een maecenas van Joodsche geleerden en Joodsche wetenschap en ijverig behartiger van Joodsche belangen. In de Resolutiën der St.-Gen. van 1721—1758 worden hij en zijn familieleden dikwijls genoemd. In deze Resolutiën wordt hij nu eens »banquier", dan »Solliciteur-Militair" (in een paar resolutiën wordt hij vermeld als leverancier van 100,000 en 200,000 fourages), »groot-burger

van Nijmegen" (volgens een mededeeling van den heer Ph. D. C. Hulst, gemeente-ambtenaar te N., werd hij 10 Juni 1745 als grootburger beëedigd), enz. genoemd.

De bedoelde resolutie luidt aldus:

»Is ter Vergaderinge geleesen de Requeste van *Benedictus Levy Gompers*, Burger en Banquier tot Nymegen, houdonde dat hij Suppliant in de jaaren seeventien honderd aghtien en seeventien honderd neegentien, by occasie van het afsterven van don doemaaligen Bisschop van Munster en Paderborn, en dat weer een nieuwe Bisschop aldaar verkoozen moest worden, het geluck hadde gehad van door de Heeren Graave van Syboltstorf, Graave van Plettenburgh, en Baron Ducker, Ministers van haare Churvorstelijcke Doorlughheeden van Keulen en Beyeren, geëmployeert te worden tot der zelver assistentie in hunne sollicitatiën by de Domheeren en capitulairen tot Munster en Paderborn, om syne Churfurstelijcke Doorlughtigheydt van Keulen [1]) tot Bisschop van Munster en Paderborn te doen verkiesen.

»Dat den Suppliant deswegens niet alleen een geruymen tyd sigh tot Munster en Paderborn hadde moeten ophouden, en aldaar groote kosten maaken, maar oock daarenboven verscheyde maalen van daar versonden was, soo na Franckfort, Munchen, als elders, en daar by merkelijke sommen hadde moeten avanceeren, alles onder belofte van gemelde Heeren Ministers, dat alle het zelve hem Suppliant ten eersten gerestitueert, en met een extra douceur betaald soude werden.

»Dat die sollicitatien by de Domheeren tot Munster en Paderborn ook soodanigh waaren gereusseert, dat sijne Churfurstelijcke Doorlughtigheyd van Keulen [1]) tot Bisschop aldaar was verkoosen geworden.

»Dat vervolgens de Heeren Ministers seer schielyck zynde koomen te vertrecken, den Suppliant met den Heere Graave van Plettenburgh, Heere van Nordkirchen, hadde afgereekent, zynde alsdoen

1) Dat wil zeggen, dat Clemens Augustus *nu* (in 1745) keurvorst van Keulen is; toen hij echter in 1719 tot bisschop van Munster en Paderborn werd verkozen, was hij nog geen keurvorst-aartsbisschop van Keulen, hij werd dit eerst in 1723.

de origineele Quitantien van de Domheeren en Capitulairen tot Munster en Paderborn, by gemelden Graave ingetrocken, en door den zelven aan den Suppliant by liquidatie schuldigh bekend, weegens suyver verschoote en verstreckte penningen, eene somma van seeven duysend aght honderd twee en vyftigh rycksdaalders, onder belofte dat, schoon gemelden Heere Graave sich daarvoor in het particulier niet hadde verbonden, hij eghter deselve by sijne Churfurstalijcke Doorlughtigheyd soodanig zoude recommandeeren, dat die aan den Suppliant zouden werden betaald, met het beloofde extra douceur.

»Dat den Suppliant oock gehoopt en verwaght hadde, dat de betaalinge van de voorschreeve seeven duysend aght honderd twee en vyftigh rycksdaalders, met de interessen en het voorschreeve extra douceur aan hem Suppliant besorght zoude zyn geworden, te meer, om dat de voorsz sollicitatie galukkigh was gereusseert, en sijne Churfurstelijcke Doorlughtigheyd van Keulen thans nog werkelijck de vrughten daar van genoot; maar dat hy Suppliant tot sijne uyterste smerte, en niet sonder desselfs seer groote schaade, de betaalinge daar van, niettegenstaande meenighvuldige aangewende sollicitatien, tot nogh toe niet hadde konnen bekoomen, wordende den Suppliant t'elkens by het Hof van Munchen na dat van Bon [1]), en by het Hof van Bon na dat van Munchen gerenvoycert; verzoeckende den Suppliant om reedenen in de voorschreeve Requeste geallegeert, dat haar Hoogh Mogende den Heere Graave van Wassenaer, haar Hoogh Mogende Minister aan het Hof van Bon, gelieven aan te schrijven, den Suppliant in desselfs voorschreeve sollicitatien by syne Churfurstelijcke Doorlughtigheyd van Keulen, of desselfs Ministers, als anders, kraghtdadigh te onderstennen, en sigh uyt naam van haar Hoogh Mogende voor de langh uytgestelde betaalinghe van des Suppliants aghterweesen, met de interessen, kosten als anders, op alle moogelijke wysen te intercedeeren.

»Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat Copie van de voorschreeve Requeste gesonden sal werden aan den Heer van Wassenaer, haar Hoogh Mogende Minister Plenipotentiaris aan het Hof van syne Churfurstelijcke Doorlughtigheyd van Keulen, en den selven aangeschreven, syne goede officien aan te wenden, sulaks en daar hy die van vrught sal oordeelen, ten eynde den Suppliant voldoeninge van syne voorschreeve pretensie mooge bekoomen."

1) Bonn was de residentie van den keurvorst-aartbisschop van Keulen.

(Resolutie van 14 September 1745.)

M. ROEST Mz.

Over de dialecten, die in Palestina ten tijde van Christus werden gesproken.

Naar het Engelsch van DR. AD. NEUBAUER.

(*Vervolg van Jaarg.* XI, *blz.* 20.)

Het Arameesche dialect, bekend als *Arami* in een algemeenen zin, wordt mede genoemd de taal van Jeruzalem [73]), in tegenstelling van het Babylonische dialect. Wij hebben reeds een voorbeeld gehad van den naam *Sursi* [74]). Het Galileesche dialect wordt bijzonder vermeld als hebbende een onduidelijke uitspraak der keelletters (welke een eigenaardigheid der Samaritanen was en nog is) en ook als een dialect, waarin lettergrepen werden ingeslikt op zoodanige wijze, dat voor een Jood uit het zuiden de beteekenis van woorden en zinnen vaak twijfelachtig is. De Talmoed heeft menige vermakelijke anecdote over dat dialect, waarvan wij enkele zullen vermelden [75]).

Een Galileër liep uitroepende „Wie heeft *mar* te koop." Hierop werd hem gevraagd: Galileesche dwaas, wat wilt ge koopen: een ezel (*chamor*) om er op te rijden, wijn (*chemar*) om te drin-

73) Zie Dukes, a. w. blz. 3.
74) Zie Jaarg. XI, blz. 19, noot 67.
75) *Babyl. Talmoed*, trakt. Eroebin, fol. 53*b*.

ken, wol (*imar*) voor een kleed, of een schaapvel (*imar*) om u daarmede te bedekken?" [76]). Deze achteloosheid in het uitspreken der keelletters ontmoeten we mede in andere plaatsen bij Galilea. In den Talmoed wordt verhaald, dat de inwoners van Betsjean (Scythopolis), van Haipha en Tabaon (Tab'ain?) niet toegelaten werden om de gebeden in de synagoge openlijk uit te spreken, omdat zij de *alef* als de *aïn* uitspraken en omgekeerd [77]). In Judea, wordt gezegd, was de studie der wet bewaard gebleven, omdat men zorgde voor de juiste uitspraak, terwijl in Galilea, waar de uitspraak verwaarloosd werd, de studie der wet niet kan bestaan [78]). De Talmoed bedoelt zeer waarschijnlijk het feit, dat er geen scholen waren voor casuïstische discussiën in een vroegere periode in Galilea. Een ander voorbeeld in den Talmoed gegeven, illustreert de samentrekking van verscheidene woorden tot één, waardoor de beteekenis van een zin te eenenmale veranderd werd. Een Galileesche vrouw, die een vriendin uitnoodigde om een glas melk met haar te drinken, zeide tot haar: *tokhlikhlebi* (moge een leeuw u verslinden!), door op die wijze de drie woorden *thei okhlekh helba* [79]) samen te trekken. Waarschijnlijk heeft Jezus, door betere opvoeding of door persoonlijke inspanning, de klanken meer in overeenstemming met de Judaische wijze uitgesproken, daar wij in de Evangeliën geenerlei aanduiding vinden, dat hij daarover bespot werd, gelijk het geval was met Petrus wegens zijn Galileesche uitspraak. 't Is misschien van belang hier de aandacht te vesti-

76) דההוא בי גליל דהות קאזיל ואמר להו אמר למאן אמר למאן אמרו ליה גלילאה שוטה חמר למירכב או חמר למשתי עמר למילבש או אימר לאיתכסאה.

77) *Ibidem*, trakt. Megilla, fol. 24*b* אין מורידין לפני התיבה לא אנשי בית שאן ולא אנשי בית היפה ולא אנשי טבעונין מפני שקורין לאלפין עיינין ולעיינין אלפין.

78) *Ibidem*, trakt. Eroebien, fol, 53*b*.

79) *Kom, ik zal u melk te eten geven. Ibidem* תוכליך לביא voor תאי אוכליך חלבא. Zie voor andere plaatsen *Winers Chaldäische Grammatik für Bibel und Targum*, ed. Fischer, Leipzig 1882, p. 32.

gen op twee andere bijzonderheden betreffende het Galileesch de aandacht te vestigen, waarvan in de Talmoedische geschriften melding wordt gemaakt. Er wordt verhaald, ten eersten, dat personen soms twee namen hadden, waarvan de eene in Judea, de andere in Galilea gebruikt werd [80]). Inderdaad vinden wij, dat sommige der apostelen twee namen hadden, een Hebreeuwschen en een Galileeschen of populairen naam, bij voorbeeld Simon en Cephas. Hetzelfde was het geval met de Makkabeën, doch wat in Judea uitzondering was, was waarschijnlijk algemeene regel in Galilea. Ten tweeden, in den Talmoed wordt medegedeeld, dat Galileërs wandelende predikers waren en vooral zich onderscheidden in de aggadische of homiletische verklaring van de bijbelsche teksten, die vaak werd uitgedrukt in den vorm van een parabel [81]). Dit feit moge voor een deel verklaren, hoe het populaire onderwijs van Jezus zulk een succes in Jeruzalem had, waar zijn wijze van uitlegging exceptioneel schijnt geweest te zijn. De haggadische interpretatiën waren persoonlijke interpretatiën, terwijl de halacha (dogmatische of casuïstische regels) meestal als traditioneel werd aangevoerd. Doch Jezus sprak in zijn eigen naam, ook in zijn halachisch onderwijs, in strijd met de praktijk der scholen. Dit wordt waarschijnlijk bedoeld, wanneer van hem wordt gezegd, dat hij leerde „met macht, en niet als de schriftgeleerden", die zich op traditiën beroepen [82]).

Het Arameesch dialect van het noorden (Soersi en Galileesch) was de volkstaal in de laatste eeuw vóór de gewone jaartelling. Het wordt genoemd de taal der ἰδιώτης [83]) in tegenoverstelling

80) *Tosefta*, Gittien, kap. 8.

81) Zie *La Géographie du Talmud*, p. 185. Wij voeren een enkel voorbeeld aan: כד דריש ההוא גלילאה.. כד רגיז רעיא על ענא עביד לנגידא סמותא, aanduidende, dat slechte beheerders een straf voor een stad zijn, wordt gezegd, gelijk een Galileër heeft verklaard, wanneer de herder over zijn kudde toornig is, geeft hij haar een blind schaap tot leider. Vergel. Mattheus XV.14; Lucas VI.39.

82) Mattheus VII.29.

83) Dukes, *die Sprache der Mischnah*, S. 11.

van de geleerde of heilige taal. Spreekwoorden, daarin geschreven, worden ingeleid met de woorden „spreekwoord van de 'ιδιώτης [84]) of „als een volksspreuk" [85]). Wanneer Hillel een uitlegging geeft in de volkstaal, dan heet het „Hillel verklaart in de taal *van het gemeene volk* [86]). In het Nieuwe Testament wordt het *Hebraisti* [87]) genoemd, en in de Apokryfen en bij Josephus de taal van het land [88]). In dat dialect schreef de laatstgenoemde het eerst zijn historisch werk. Ofschoon Josephus zegt, dat de Joden de Syriërs konden verstaan, was niettemin het Joodsch Arameesch in sommige oprichten een bijzonder dialect, zooals blijkt uit de woorden λαμά [89]) (in het Syrische *lemana*), Βοανεργες [90]) (in het Syrisch *bene ra'ma*) en uit den vorm 'Εφφαθα [91]), vermeld als zijnde geuit door Jezus, die, zooals nu algemeen wordt aangenomen, door hem zelven gericht werd tot zijn discipelen en tot zijn toehoorders in de volkstaal. Dit blijkt niet alleen uit de Arameesche woorden, die in de Evangeliën door de Grieksche vertalers zijn gelaten (die later volledigheidshalve medegedeeld zullen worden), maar meer bijzonder uit zijn laatste woorden aan het kruis [92]), die gesproken werden in staat van uitputting en pijn, als wanneer iemand natuurlijk van zijn moedertaal gebruik zal maken, alsmede uit het medegedeelde feit, dat hij tot Paulus in 't Hebreeuwsch heeft gesproken [93]). 't Is een zwak argument te zeggen, dat indien Jezus overal had gesproken in het volksdialect, namelijk het Galileesch-Arameesch, er voor den schrijver der Handelingen geen aanleiding zou hebben bestaan, om te vermelden, dat hij tot Paulus in het Hebreeuwsch heeft gesproken; en toch is dit een van de hoofdargumenten van schrijvers aan de overzijde [94]). Het tegendeel is het geval: de schrijver der Handelingen, de tot Paulus gesproken Hebreeuwsche woorden zich niet herinnerende of niet in staat, die uit zijn eigen kennis van het Hebreeuwsch aan te vullen, ten einde geloofd te worden, was verplicht te vermelden, dat Jezus tot Paulus in het Hebr. gesproken heeft. Wij zullen later zien, hoe gering de kennis der Joden van het Grieksch was, en hoe nog minder zij er zich om bekommerden, er mede bekend te worden, zoodat Paulus, ten einde een gehoor te vinden, genoodzaakt was tot hen in hun Arameesche dialecten te spreken [95]). Zou iemand in ernst het willen wagen te beweren, dat Petrus Grieksch sprak, wanneer hij zich richtte tot de „mannen van Judea en allen, die in Jeruzalem waren" [96]), en dat nog wel op het Pinksterfeest, wanneer al de gebeden in het Hebreeuwsch werden voorgedragen? Hoe zouden de Meden, Elamieten en Arabieren hem verstaan hebben, indien hij Grieksch had gesproken? Wat kunnen de woorden „Zijn niet alle, die daar spreken, Galileërs?" anders beteekenen, als dat de apostelen gewoonlijk tot het volk spraken in het Galileesche dialect? Hoe zouden de lieden van Cappadociën, Portus, Azië, Phrygië, Pamphylië, [97]) enz. er verbaasd over geweest zijn, dat de apostelen Grieksch spraken, indien dit de gewone taal van dezen was? Hoe kon het den overste [98]) bevreemd hebben, dat Paulus Grieksch kon spreken, indien het algemeen bekend was, dat de Joden met deze taal vertrouwd waren? Is niet het wachtwoord Μαράν ἀθά [99]),

84) משל הדיוט.
85) אמרי אינשי, komt zeer dikwijls voor.
86) *Babyl. Talmoed*, traktaat Baba metsia, fol. 104*a*.
87) Ἑβραϊστί; τῇ Ἑβραΐδι διαλέκτω, Johannes V 2; Handelingen XXI.40; XXII.2.
88) Ἡ πατροις φωνή, 2 Makkab. VII 21,27; XII.37; Josephus, *De Bello Jud.*, Prooem. I; V.vi.3; *Antiq.* XVIII. vi.40.
89) Mattheus XXVII.46.
90) Markus III.17. Zie mede bladz. 37.
91) Markus VII.34. Zie blz. 37.
92) Mattheus XXVII.46; Marcus XV.34.
93) Handelingen XXVI.14.

94) Zie dr. Robertson, *Discussion on the Gospels* etc., p. 74 seqq.
95) Handelingen XXI.40; XXII.2.
96) Handelingen II.14.
97) Handelingen II.9 volgg.
98) Handelingen XXI.37.
99) 1. Corinthiers XVI.22. Zie blz. 38.

gericht tot de Grieksch sprekende bevolkingen van Klein-Azië, een voldingend bewijs, dat de taal der eerste Christenen Arameesch was? Om niet te spreken van de klaarblijkelijke Semietische spreekwijze [100]), voorkomende in de Evangeliën van Mattheus en Marcus, alwaar, zooals door de kerkvaders beweerd en nu algemeen aangenomen is, gebruik gemaakt is van verzamelingen en spreekwoorden, door de eerste Christenen in Palestina geschreven. Welke taal moet Jezus gesproken hebben, toen hij zeide [101]): „Wie tot zijn broeder zal zeggen *raka*, zal schuldig zijn voor den raad; doch wie zal zeggen *moreh*, zal schuldig zijn tot het helsche vuur toe", anders als het volksdialect, waarin *raka* (*reka*) een zachter uitdrukking was dan *moreh* [102]), daar het geen ongewoon verschijnsel is, dat een vreemd woord een krachtiger beteekenis heeft dan het inheemsche?

Het volgende is de lijst der Semietische woorden, die in de geschriften van het Nieuwe Testament voorkomen [103]).

Mattheus III.7 *Pharisaos* = פְּרִישָׁא; — IV.10 etc. *satanas* = סָטָנָא; — V.22 *raka* = רֵקָא [104]); — V.22 *geenna* = גֵּהִנָּם; —

100) 't Is onmogelijk de geheele literatuur over dit onderwerp te citeeren. Het zal wel voldoende zijn te verwijzen naar Lightfoots *Horae Hebraicae*, en naar dr. Edersheim, *Life and Times of Christ*. London, 1884, 2nd edition.

101) Matth. V.22.

102) *Ibidem*. Dit woord wordt in den Midrasj een stereotype uitdrukking voor »dwaas". Zie het *Athenaeum* 1881, p. 729 (N°. 2834), alwaar Dean Stanley's bewering, dat *moreh* van het Hebreeuwsch is afgeleid, weersproken is.

103) Wij geven deze woordenlijst naar de methode van Pfannkuche, namelijk naar de volgorde der woorden in de verschillende boeken van het Nieuwe Testament. Prof. E. Kautzsch in zijn *Grammatik des Biblisch-Aramäischen* etc., Leipzig 1884, geeft een alfabetische lijst der in de geschriften van het N. Test. voorkomende Arameesche woorden. Wij hebben uit zijn lijst hier bijgevoegd de woorden saamgesteld met βαρ (בר, blz. 38).

[Daar ter drukkerij geen genoegzaam aantal Grieksche typen ter beschikking waren, moesten wij in de volgende lijst de Grieksche woorden in Italiaansch schrift transcribeeren.
RED.]

104) ריקא wordt in den Talmoed gebezigd als ledig en dom,

VI.24 *mammona* = מָמוֹנָא; — XII.24 *Beelzeboul* = בַּעַל זְבוּל [105]); — XXI.9 *Hosanna* = הוֹשַׁע־נָא of אוֹשַׁע־נָא; — XXIII.7 *rabbi* = רַבִּי; — XXVI.2 *pascha* = פִּסְחָא; — XXVII.33 *golgotha* = גָּלְגָּלְתָּא [106]); — XXVII.46 *Heli, heli* [107]), *lama sabachthani* = אֵלִי אֵלִי לְמָא שְׁבַקְתַּנִי.

Markus III.17 *Boanerges* = בְּנֵי רֶגֶשׁ of בְּנֵי רַעַשׁ [108]); — vers 41 *talitha koumi* = טְלִיתָא קוּמִי; — VII.1 *korban* = קָרְבָּן; — VII.34 *Ephphatha* = הִפָּתַח [109]); — X.51 *rabbouni* = רִבּוֹנִי [110]); — XIV.36 *Abba* = אַבָּא.

Lukas I.15 *sikera* = שִׁכְרָא

Johannes I.43 *Kephas* = כֵּיפָא; — IV.25 *Messias* = מְשִׁיחָא; — V.2 *Bethesda* = בֵּית אַשְׁדָּא [111]); — XIX.13 *Gabbatha* = גַּבְּתָא.

evenals בור, *kuil*. Zie *Neue Beiträge zur Erläuterung der Evangelien in Talmud und Midrasch* von Aug. Wünsche, Leipzig 1878, p. 47. De verwarring van Tsere (Segol) en Patach is mogelijk. Karaïtische handschriften bezigen nu den eenen dan den anderen klank.

De heer Rubens Duval in zijn beschouwing van prof. Kautzschs grammatiek (*Revue des Études juives*, t. IX, p. 144) vindt Ewalds verklaring van ῥάκα door רקע „vlegel" (het Hoogduitsche *Lump*) verkieselijker dan die van ריקן, voorgestaan door prof. Kautzsch (zie ook Nöldeke, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1884, p. 1023). Wij kunnen ons geen enkel voorbeeld herinneren, waarin „vlegel" in een Oostersche taal als verwijt zou zijn gebezigd. Wij gelooven, dat ריקא de beste verklaring is, daar het in den Talmoed als verwijt voorkomt.

105) זבול schijnt een dialectische vorm van זבור (זבורא), *bij*, te zijn. In sommige plaatsen was er een Baal van de vliegen, in andere een van de bijen. Vergelijk Jesaja VII.18.

106) Over de weglating der tweede λ, zie Kautzsch, a. w., p. 11.

107) De variant Ἐλωί (Marcus XV.34) geeft den Arameeschen vorm אֱלָהִי, die de origineele vorm mag geweest zijn, door Jezus gebezigd.

108) De keelklank van ע wordt voorgesteld door γ.

109) De uitspraak van ה werd door de Galileërs verwaarloosd.

110) Deze vorm wordt in de gebeden van God gebezigd. De titel רבן werd het eerst toegepast op Gamaliel den ouden.

111) אשדא is wellicht het grondwoord voor „poel". Vergelijk אשד, Numeri XXI.15 en elders.

Handelingen I.19 *Akel dama* = חֲקַל דְּמָא[112]; — IX.36 *Tabitha* = טְבִיתָא[113]).

1 Corinth. XVI.22 *Maran atha* = מָרַן אֶתָא[114]).

Apocolypsis IX.11 *Abaddon* = אֲבַדּוֹן; — XVI.16 *Hamargedon* = הַר מְגִדּוֹן.

Eigennamen, saamgesteld met het woord *bar* (בר) „zoon", behooren mede tot de lijst van Arameesche woorden in het Nieuwe Testament. De volgende komen er in voor:

Barabbas = בַּר אַבָּא, Mattheus XXVII.16; — *Bartholomaios* = בַּר תַּלְמַי, ibid. X.3; *Bariesous* = בַּר יֵשׁוּ Handel. XIII.6; — *Bariona* = בַּר יוֹנָה Mattheus XVI.17; — *Barnabas* = בַּר נְבָא, Hand. IV.36; — *Barsabbas* = בַּר סָבָא ibid. I.23; — *Bartimaios* = בַּר טִימָא, Marcus X.46.

't Is mogelijk, dat de twee passages, uit een Evangelie in het volgende verhaal van den Talmoed geciteerd, tot bewijs strekken van origineele Arameesche woorden in het Nieuwe Testament.

De passage komt ons voor de literatuur van het Nieuwe Tes-

---

112) De bloedakker. De lezing δαμάχ is analogisch met Σειράχ voor סירא (Kautzsch, a. w., p. 8); δαμάχ kan bezwaarlijk het woord דמך, *slapen, sterven*, voorstellen, daar het substantief dood overal wordt uitgedrukt door מותא. Voor doodenakker (waarom de vertaling uit dien tijd, die in de Handelingen wordt aangetroffen, niet vertrouwd?) moest het zijn δαμχά, דמכא. Een participalen vorm דָּמֵךְ te onderstellen (Kautzsch, a. w., p. 172) is gedwongen.

113) Vrouwelijke vorm van טְבִי (צְבִי). Vergel. *Misjna*, Berachot, II.7 en blz. 42.

114) De woorden beteekenen zeker: Onze Heer komt of is gekomen (zie verder). Het als een transliteratie van מוחרם אתה te nemen (Lowe en anderen) is in strijd met de regels der transliteratie. Buitendien, als ban zou dit moeten zijn חרם of מוחרם, zonder het woord אתה. — Uit den vorm מראנא, „onze heer," die in de door den heer Doughty ontdekte Nabateesche inschriften voorkomt, vermoedt de heer Halévy (*Revue des Études juives*, t. X, p. 9), dat Μαρὰν ἀθά teruggeeft מראנא תא, „onze heer, kom." Vgl. ναὶ ἔρχου, Openbaring XII.20 (zie mede Nöldeke, *ibidem*).

tament zoo belangrijk voor, dat wij haar in haar geheel overnemen[115]):

אימא שלום דביתהו דרבי אליעזר אחתיה דרבן גמליאל הואי הוה ההוא פילוסופא בשיבבותיה דהוה שקיל שמא דלא מקבל שוחדא בעו לאחוכי ביה עיילא ליה שרגא דדהבא ואזול לקמיה אמרה ליה בעינא דניפלגו לי בנכסי דבי נשי אמר להו פלוגו לה א"ל כתיב בתורה דיהיב לן ק'ו'ב'ה במקום ברא ברתא לא תירות א"ל מן יומא דגליתון מארעכון איתנטלית אורייתא דמשה ואיתיהיבת ביה עון גליון[116]) וכתיב ביה ברא וברתא כחדא ירתון למחר הדר עייל ליה איהו חמרא לובא אמר להו שפילי ליה לסיפיה דספרא[117]) וכתיב ביה אנא לא למיפחת מן אורייתא דמשה אתיתי אלא לאוספי על אורייתא דמשה אתיתי וכתיב בה במקום ברא ברתא לא תירות אמרה ליה נהור נהורך בשרגא[118]) א"ל ר"ג אתא חמרא ובטש לשרגא

„Emma Sjalom, de vrouw van Elieser, was de zuster van Rabban Gamliel. Er was een filosoof[119]) in de nabuurschap, die den roep had, dat hij geen omkooping aannam. Zij wilde een loopje met hem nemen, bracht hem een gouden kandelaar, kwam tot hem en zeide: „„ik wensch een deel te hebben van de bezittingen mijns vaders"". De filozoof zeide: „„Verdeel het"". R. Gama-

---

115) Wij geven een zuiveren tekst overeenkomstig de afwijkingen medegedeeld in Rabbi Raphael Rabinoviczs *Variae Lectiones in Mishnam et in Talmud Babylonicum* etc., traktaat Sjabbat, fol. 116*a*, *b*. Zie ook *The Fragments of Talmud Babli Pesachim* etc., uitgegeven met aanteekeningen door W. H. Love, Cambridge 1879, pp. 67 en 68, en *Religionsgeschichtliche Studien von* Dr. M. Güdemann, Leipzig 1876, p. 67 (Die Logia des Matthäus als Gegenstand einer talmudischen Satyre).

116) Volgens een andere lezing, die door dr. Güdemann (a. w., p. 71) als de oudste wordt beschouwd, אורייתא אחריתי.

117) Volgens een andere lezing דעין גליון.

118) In de uitgaven כשרגא.

119) Filosoof wordt in polemische plaatsen van den Talmoed een Christelijke geleerde genoemd. Volgens een bedorven lezing van het Munchener handschrift zou men bisschop in plaats van filosoof moeten lezen (zie Lowe, a. w. p. 68).

liel zeide tot hem: „„In de wet, door God ons gegeven, staat geschreven: *Waar een zoon is, zal een dochter niet erven*"". De filosoof antwoordde hem: „„Sedert den dag dat gij uit uw land werdt verdreven, is de wet van Mozes opgeheven en het Evangelion [120]) gegeven, en daarin is geschreven, *de zoon en de dochter zullen gelijkelijk erven*. Den volgenden dag ging R. Gamliel weder tot hem en bracht hem een Lybischen ezel. De filosoof zeide tot hem: „„Ik ben gekomen tot aan het einde van het boek [121]), alwaar geschreven is, *Ik ben niet gekomen, om uit de wet van Mozes weg te nemen, maar* [122]) *om bij de wet van Mozes bij te voegen, ben ik gekomen*, en daarin is geschreven, *waar een zoon is, zal een dochter niet erven*"". Emma zeide tot hem: „„Laat het licht op den kandelaar [123]) schijnen"". R. Gamaliel zeide: „„De ezel is gekomen en heeft den kandelaar omvergeschopt"" [124]).

---

120) Volgens de andere lezing: „een andere wet".

121) Uit de andere lezing van het woord *Evangelion* besluit dr. Güdemann (a. w. p. 92), dat de Logia met de volgende passage eindigt. Wij onthouden ons in deze van beslissing in den eenen of anderen zin. In elk geval verdient dr. Güdemanns verhandeling waardeering. Waarom er noch door Hilgenfeld, noch door Lowe notitie van is genomen, weten we niet.

122) Lees אלא, of laat het weg (zie J. H. Weiss, *Zur Geschichte der jüdischen Tradition*, I, p. 233, noot 1), indien we het woord לאוספי nemen in den zin van aanvulling, dat de beteekenis heeft van bijvoeging, volgens het begrip der rabbijnsche scholen; תוספתא b. v. beteekent de volledige Misjna met de bijvoegselen, niet de bijvoegselen tot de Misjna. Indien wij למיפחת mochten vertalen door „afbreken", letterlijk *verminderen*, hetgeen mogelijk is, dan zou de talmoedische sententie overeenstemmen met de woorden van Mattheus V.17 *οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι*. In de gewone beteekenis van „wegnemen en bijvoegen" wordt de lezing ולא, „noch" gerechtvaardigd door een rabbijnsche autoriteit der 17de eeuw (zie Lowe, a. w., p. 68).

123) Wij lezen בשרגא in plaats van כשרגא.

124) De heer dr. Neubauer schreef ons later: Prof. De Goeje te Leiden deelt mij de volgende opmerkingen mede, die wij hier onder dankzegging laten volgen:

„De anecdote (*Stud. Bibl.* p. 58; hierboven blz. 39) over den kandelaar- en den ezel schijnt door de Arabieren te zijn overgenomen. Wij lezen in de Chrestomathie van Girgas en Rosen (St. Petersburg 1876) p. 13 het volgende:

Haddjâdj (de landvoogd van Irâk) stelde al-Moghîra ibn Abdallah at-Thakafî aan tot gouverneur van Kûfa (in het jaar der Hedjra 71=697). Deze zat om recht te spreken tusschen de menschen. Een man zond hem een koperen kandelaar ten geschenke. Toen zijn tegenstander dit vernam, zond hij den gouverneur eene muilezelin. Toen nu de twee mannen voor Maghîra's rechterstoel stonden, begon deze de procedure ten nadeele van den kandelaar te leiden. Daarop zeide de man van den kandelaar: „mijne zaak is helderder dan het licht van den kandelaar". Toen hij dit nog eens en nog eens zeide, sprak Maghîra: „wel vriend, de muilezelin heeft de kandelaar omgeschopt en gebroken".

„Het schijnt niet gewaagd uit deze anecdote het besluit te trekken, dat de lezing כשרגא „als het licht van den kandelaar" goed is.

Deze passage heeft alle schijn van echtheid. Gamaliel is de kleinzoon van Gamaliel den oude, en Elieser is de beroemde Elieser, zoon van Hyrkanos, leerling van R. Jochanan ben Zakkaï, die dikwijls in aanraking kwam met Joden-Christenen. Natuurlijk heeft de passage „Waar een zoon is, zal de dochter niet erven" betrekking op Numeri XXVII.9 en zullen het de woorden van een verloren geraakte *halachah* zijn. De woorden: „Er is geschreven in de Wet" zullen dus inleiden een overlevering, toegeschreven aan Mozes als een deel der hem op Sinai gegeven openbaring [125]). De aan het Evangelie toegeschreven woorden (of, volgens de andere lezing, „aan de andere Wet"), namelijk „De zoon en de dochter zullen gelijkelijk erven", zijn te vergelijken met Lukas XII.13 [126]); en „Ik ben niet gekomen, om aan de Wet van Mozes te ontnemen" enz. wordt vermoed te zijn ontnomen aan het Evangelie volgens de Hebreeuwen [127]) of aan de

---

125) הלכה למשה מסיני komt dikwijls in de Talmoedische literatuur voor. Zie Z. Frankel, *Hodegetica in Mischnam*, p. 20.

126) Zie Güdemann, a. w., p. 75, waar het woord *τίς* vernuftig verklaard is.

127) Zie A. Hilgenfeld, *Evangeliorum secundum Hebraeos* etc., ed. altera, Lipsiae 1884, p. 15; E. B. Nichtolson, *The Gospel*

Logia van Mattheus [128]). Door de volgende conjectuur aan te nemen pleit dr. Güdemann voor de Logia. Hij neemt het woord חמרא (ezel) in den zin van „koornmaat" [129]). Gamaliel bood den filozoof een korenmaat met goud of zilver, dat het licht van den kandelaar uitdoofde. Dit zou, volgens dr. Güdemann, zinspelen op de passage: »Ook steekt men geen lamp aan en zet haar onder de koornmaat, maar op den luchter". Inderdaad vinden we in een andere talmoedische passage een dergelijk verhaal, waar gezegd wordt, dat een man twee maten met goud aanbood (מדות = μόδιος).

Wij hebben ons opzettelijk onthouden van elke vergelijking van de *logia* en van andere gezegden van Jezus met die in den Talmoed voorkomen, daar de datums der laatste onzeker zijn en de uitdrukkingen meestal verschillen. Wij zullen slechts één passage uit den *Midrasj rabbot* [130]) aanvoeren, die de ware taal van dien tijd teruggeeft. Op het vers, Spreuken XVIII.21, »Dood en leven zijn in de macht der tong" wordt het volgende verhaal toegepast: R. Simeon ben Gamaliel zeide tot zijn knecht Tabi: »Ga heen

---

according to the Hebrews, London 1879, p. 146 seqq., alwaar het jaartal 71—73 voor het talmoedisch verhaal willekeurig is. Natuurlijk volgens de lezing der oude uitgave, die wij in onze vertaling gevolgd hebben (zie boven, blz. 39, noot 117), is het gezegde ontleend aan de Logia, en zal het mede voorgekomen zijn in 't Evangelie volgens de Hebreën.

128) Door dr. Güdemann, zie boven, blz. 139, noot 115.

129) Hebreeuwsch חֲמָר (a. w., p. 84), dat in den Semietischen tekst voor het woord μόδιος stond en waarvan een onwetend afschrijver חמרא maakte. לובא Lybiaansch is ongetwijfeld een toevoegsel. In de talmoedische parallelplaatsen vindt men in stede van חמרא de woorden סיח של זהב, „een jonge ezel van goud", dat een nog onmogelijker voorwerp is, om aangeboden te worden. Dr. Güdemann merkt mede op, dat de parallelplaats, in plaats כתש, „omverstooten", het woord כפה (כבה), „uitdooven" heeft.

130) Op Leviticus, hoofdstuk XXXIII (volgens het Bodleiaansche handschrift N°. 2335).

en koop mij op de markt goede levensmiddelen." Hij ging heen en kocht voor hem een tong. Toen zeide Simeon tot hem: »Ga heen en koop mij slechte levensmiddelen," en Tabi bracht weder een tong. Simeon zeide: „Wanneer ik u zeg goede levensmiddelen te koopen, koopt gij een tong; en wanneer ik u zeg, slechte levensmiddelen te koopen, brengt gij mij ook een tong." Tabi antwoordde: „Uit den mond komt beiden, goed en kwaad; het kan niet beter, wanneer zij goed is, en het kan niet erger, wanneer zij slecht is." מות וחיים ביד לשון רשב״ג אמר לטבי עבדיה פוק זבין לי לדו טבא מן שוקא נפק וזבן ליה לישן א״ל פוק זבין לי לדו בישא מן שוקא נפק וזבן ליה לישן א״ל כד אנא אימא לך לדו טבא את זבן לי לישן וכד אנא אימא לך לדו [131]) בישא את זבן לי לישן א״ל מיניה בתרי מיניה דטבא ומיניה דבישתא כד היא טבא לית טבא מיניה וכד בישתא לית בישתא מיניה. Vergelijk den brief van Jacobus III.8—10.

De taal van den Palestinensischen Talmoed (of, zooals hij doorgaans genoemd wordt, den Talmoed van Jeruzalem), die bestaat uit discussiën van inboorlingen van Galilea, en die wezenlijk een Galileesche samenstelling is, vertegenwoordigt, onzes inziens, de taal, door Jezus' leerlingen gesproken en geschreven. De keelletters worden gedurig in dat dialect met elkander verwisseld, ע is geschreven voor ח, א voor ה, die vaak in het geheel niet wordt uitgesproken, zooals wij bij het woord 'Εφφαθά gezien hebben [132]). Zeer dikwijls worden de א en de ה tegader weggelaten; wij vinden b. v. מר voor אמר; R. Ba voor Abba (waaruit de naam Rabba); Lazar voor Eleazar, zooals bij den naam Lazarus in de Evangeliën. De lipletters worden in den Jeruzalemschen Talmoed zachter uitgesproken dan in den Babylonischen. In plaats van ב en פ gebruiken zij ו; voor מ hebben de Galileesche rabbijnen vaak ב. Voor כ vinden we ג; aldus is de plaats כזיב in den Jeruzalemschen Talmoed גזיב. Evenzoo worden ל en נ met

---

131) In het handschrift driemaal צבי.

132) Zie boven, blz. 37.

elkander verwisseld, zooals in Antolinus in stede van Antoninus [133]). Daardoor kunnen wij misschien verklaren den naam נקאי [134]), die in den Talmoed aan een van Jezus' leerlingen gegeven wordt en gewoonlijk beschouwd wordt als = Nicodemus. Doch deze naam wordt in den Talmoed geschreven Nakdimon. Waarschijnlijker is, dat met נקאי Lukas (Luke) bedoeld wordt, dien de rabbijnen beschouwen als een leerling van Jezus. In het dialect van den Jeruzalemschen Talmoed worden dikwijls twee woorden tot één saamgesmolten. Voor אית אינן, „zij zijn", lezen wij אתינן; הכיני voor היא היכן, „zoo het is"; בישנין voor בית שאנין, „inwoners van Bet Sjean". Hetzelfde hebben wij boven opgemerkt in den mond eener Galileesche vrouw [135]). De woordenlijst van den Jeruzalemschen Talmud is eigenaardig, vergeleken bij die van den Babylonischen Talmoed. Indien derhalve beproefd wordt, om de Nieuw-Testamentische teksten te vertalen in hun oorspronkelijke taal, dan moet de daartoe te kiezen taal het dialect van den Jeruzalemschen Talmoed zijn [136]).

Josephus heeft mede Arameesche woorden in zijn Grieksch werk. Zoo merkt hij op, dat de Hebreeuwen rood, 'Αδωμά (אדומא), priester, χαναίας (כהניא), Pinksteren, 'Ασαρθά (עצרתא), een lam man, χάγειρας (חגירא) noemen. Hij heeft ook de woorden *Abba* en φάσκα [137]). Dat hij onderscheid maakt tusschen het Hebreeuwsch

133) Zie Z. Frankel, *Introductio in Talmud Hierosolymitanum* (in het Hebreeuwsch). Vratislaviae 1870, p. 8.

134) *Babylon. Talmoed.* Traktaat Synhedrien, fol. 43*a*.

135) Zie hiervoor, blz. 32.

136) Tegen het gevoelen van prof. Delitzsch, die zegt (*The Hebrew New Testament*, p. 31): „Het Semietische weefsel van het Nieuw Testamentisch Hellenisme is Hebreeuwsch, geen Arameesch. Onze Heer en zijn apostelen dachten en spraken grootendeels in het Hebreeuwsch".

137) Zie Siegfried, *Zeitschrift für die alttest. Wissenschaft* (door B. Stade, 1883, p. 32 seqq) en Kautzsch, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen* etc., p. 7.

(of juister het Syro-Arameesch) en het Babylonisch-Arameesch dialect, blijkt uit de passage, waar hij omtrent „Abonet" (אבנט), *een gordel*, zegt: „wij hebben van de Babyloniërs geleerd, het 'Ημίαν te noemen," hetgeen overeenkomt met המין in Targoem Onkelos, een woord, dat in denzelfden zin in den Babylonischen Talmoed voorkomt [138]).

Wat betreft het Grieksch door de Joden in Palestina gesproken, hadden, naar wij gelooven, in weerwil van de passage, vroeger geciteerd [139]) inhoudende, dat in Palestina òf de heilige taal òf het Grieksch moest gesproken worden, weinigen een wezenlijke kennis daarvan. Onderzoeken wij hoe en in welken tijd, het Grieksch algemeen (volgens dr. Roberts meening) of zelfs inderdaad de voorkeur verkreeg.

Indien de Grieken in het Oude Testament onder den naam van *Jawan* vermeld worden, zeker was er gedurende den eersten tempel geen verkeer tusschen Joniërs en Joden. Ten tijde van Alexander den Groote vestigden zich Joden in Egypte, Klein-Azië en waarschijnlijk ook in Griekenland. Deze zullen het zijn, die wij onder den naam van Hellenisten vermeld vinden. Hun betrekking tot het moederland werd onderhouden doordien zij op de feestdagen naar Jeruzalem gingen en door het brengen van offeranden in den tempel [140]). Doch wij mogen aannemen, dat zij nog allen, meer of minder, hun aangeboren Hebr. dialect gesproken hebben, want er wordt niet vermeld, dat voor hen tolken noodig waren in of buiten den tempel. Ongetwijfeld hebben sommigen hunner zich later in Jeruzalem gevestigd, en ten tijde van Jezus zal onder de 480 synagogen, welke Jeruzalem toen bezat [141]), natuurlijk er wel een Hellenistische geweest zijn. De geschiedenis verhaalt niet, dat Alexander of zijn onmiddellijke opvolgers de overwonnen volken

138) המין, traktaat Eroebien, fol. 104*b*.

139) Zie *Israël. Letterbode*, jaarg. XI, blz. 19.

140) Zie Grätz, *Geschichte der Juden*, Bd. III, S. 35.

141) Aldaar, S. 391.

noopten de Grieksche taal aan te nemen. Dat in nieuwe steden, gelijk Alexandrië, Seleucia, Ctesiphon en anderen, het Grieksch de overhand had, kan niet betwijfeld worden, daar zij, die er zich gevestigd hadden, Grieken waren, doch de lagere volksklasse, als werklieden, dienstboden en zelfs soldaten konden niet allen uit Griekenland overgebracht zijn, maar werden uit de omringende dorpen en steden genomen; zij zullen nog voortgegaan zijn, hun eigen dialecten te gebruiken en zullen slechts een geringe kennis van het Grieksch verkregen hebben. Zulks is nog het geval in België met het Fransch en Vlaamsch, in den Elzas met het Fransch en Duitsch. Te beweren dat het Grieksch algemeen werd gesproken en dat derhalve Palestina geen uitzondering op den regel heeft kunnen maken, is in alle geval overdreven. Antiochië en andere Syrische steden zullen het Syrisch niet opgegeven hebben, zooals wij verder zullen zien. De Fenicische steden kenden nog Fenicisch en Grieksch, zooals afgeleid mag worden uit de munten met dubbele inscriptiën in het Fenicisch en Grieksch [142]). In Palmyra vindt men uitschrijvingen van belastingen, aan de Romeinen te betalen, geschreven in 't Grieksch en 't Palmyreensch [143]). In Egypte leefde het Koptisch nog tot de 12de eeuw voort. In Armenië wordt Armenisch nog gesproken. Uit de Handelingen II, 9—12, zien wij, dat de Parthers, Meders, Elamiten, de inwoners van Mesopotamië en Judea, Cappadocië enz. andere talen als het Grieksch hebben gesproken. Inderdaad bewijst Bernhardi [144]), dat het Grieksch, in Klein-Azië gesproken, niets meer was dan een soort van jargon. Pfannkuche [145]) merkt te-

142) Renan, *Histoire des langues sémitiques*, p. 196.

143) M. de Vogüé, *Journal asiatique*, 1883, I, p. 231 seqq.; II, p. 149 seqq. Sachau, *Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft*, 1883, S 562 ff.

144) Geciteerd door dr. Böhl in zijn *Forschungen nach einer Volksbibel zur Zeit Jesu* etc., Wien 1873, S. 64.

145) Engelsche vertaling (zie *Israël. Letterbode*, jaarg. XI, blz. 7, noot 5), p. 31.

recht op: „Een overwonnen volk duldt het verlies van zijn nationale taal en de opdringing van een andere, die van zijn eigene *te eenenmale verschilt*, alleen dan wanneer de overwinner de vroeger bestaan hebbende organisatie omverwerpt, het grootste deel der inwoners verdrijft en hun vroegere woningen aan vreemde kolonisten geeft, die het geheele land overstroomen en veel talrijker moeten zijn dan de overblijvende oorspronkelijke bewoners. Dit is de éénige voorwaarde, die de geheele uitsterving eener nationale taal mogelijk maakt, doch deze voorwaarde heeft onder de zachte regeering der Romeinen in Palestina nooit bestaan." Hierop wordt door den vertaler van Pfannkuche de volgende aanteekening gemaakt: „De vertaler kan zich geen enkel voorbeeld in de geschiedenis herinneren, waar deze voorwaarde bleek afdoende te zijn geweest. De politieke organisatie der oude Britten werd herhaaldelijk omvergeworpen, en toch bestaat nog hun oude taal in haar verschillende dialecten; evenzoo hebben de Basken de hunne bewaard; aan Italië werd nooit een vreemde taal opgedrongen, en toch werd zijn eigene taal veranderd. De Mandsjoe Tartaren wierpen de politieke organisatie van China geheel omver, toch konden de veroveraars hun eigene taal niet invoeren, hoewel zij verre de voorkeur boven die der inboorlingen verdient en meer geschikt is om de gedachten juist uit te drukken... De politieke organisatie van Pruisisch Polen was volkomen omvergeworpen en menige pogingen werden aangewend om er het Duitsch in te voeren, en toch bewaren de Polen nog hun taal. Kortom, ik moet betwijfelen, of eenige politieke maatregel, hij moge nog zoo geweldig zijn, de nationale taal van eenig land volkomen kan uitroeien." Wij voegen wat Pruisisch Polen betreft hier nog bij, dat daar leeren algemeene militaire dienstplicht bestaat, beiden de machtigste factoren tot vernietiging van een taal. Er kunnen nog andere, niet mindere treffende voorbeelden uit den nieuweren tijd aangevoerd worden. Hoe weinig hebben de Elzassers, vooral de landelijke bevolking, in den loop van bijna twee eeuwen van Fransche heerschappij de Fransche taal aangenomen, niettegenstaande

zij met het Fransche bestuur tevreden waren, niettegenstaande het drukke verkeer tusschen Elzassers en Franschen en de oprichting van hooge scholen, waar uitsluitende het Fransch de leertaal was. 't Is derhalve natuurlijk, dat de Joden, met hun algemeenen geest van afzondering en met hun verachting van den eeredienst, zeden en gebruiken der heidenen zich niet zullen gehaast hebben, om hun aangeborene en heilige taal voor het Grieksch te verwisselen. Dat tal van Grieksche woorden in de Hebr. landstaal ingevoerd werden, kan niet betwijfeld worden. Doch zij bestaan uit namen van instrumenten, zooals wij er in Daniel vinden [146]), vaatwerk voor tempel en huiselijk gebruik, en ook enkele satirische uitdrukkingen [147]). Welk beter bewijs kan er voor geleverd worden, dat het Grieksch niet door de Joden in Palestina door tusschenkomst van hun overwinnaars werd aangenomen, dan het gering aantal werkwoorden, die in hun landstaal zijn ingeslopen, en die wij in de Misjna, de Targoemiem, den Babylonischen Talmoed en in de vroegere homiletische literatuur aantreffen? [148]). Er zijn gewis meer Fransche woorden in het Duitsch dan Grieksch in de Hebreeuwsche landstaal, alhoewel, naar wij onderstellen, niemand op de gedachte zal komen, dat de Duitschers de Fransche taal hebben aangenomen gedurende de bezetting door Napoleon.

(*Slot volgt.*)

---

146) Zie Hartwig Derenbourg, *Les mots grecs dans le livre biblique de Daniel* (Mélanges Graux, Paris 1883, pp. 205—244).

147) Zie *Lehrbuch zur Sprache der Mischnah* von Dr. Abraham Geiger, Breslau 1845, S. 20 ff.

148) Zie *Beiträge zur Sprach- und Alterthums-Forschung* von Dr. M. Sachs, 2 Hefte, Berlin 1852—54, I, S. 4 ff.

Zur Frauenliteratur.

Von M. STEINSCHNEIDER.

Ich hatte vor vielen Jahren die kühne Idee, das Thema der Stellung und Schätzung des Frauengeschlechtes unter den Juden und in der jüdischen Literatur zu bearbeiten, das schon in den entgegengesetzten Sentenzen Salomo's (Prov. 18,22, Koh. 7,26) Stützpunkte für die Controverse darbot [1]). Ein alter Witz des Midrasch findet auch in עזר כנגדו (Gen. 2,18) die Hilfe und den „Widerpart". Lob und Tadel der Frauen im Allgemeinen fand frühzeitig und andauernd in kurzen Sentenzen seinen Ausdruck, die ich zu sammeln begonnen hatte. Sie tragen vornehmlich den Stempel des Ernstes jener Zeit, dem das Frauengeschlecht in allen seinen Beziehungen Stoff genug bot, um demselben eine der sechs Ordnungen der Mischna zu widmen — vgl. die aus dem Talmud von Reifmann gesammelten Sentenzen in הכרמל VIII,141.

---

1) Daher die Frage מוצא oder מצא (Jebamot 63), worauf Jeh. Sommo (Letterb. X,119, V. 19) anspielt.*) Eine darauf bezügliche Anekdote, die ich vor 50 Jahren in Prag hörte, ist vielleicht noch nirgends mitgetheilt. Baruch, ein Arzt in Prag, hatte eine unfreundliche Frau. Als sie einst einen Besucher in Abwesenheit ihres Mannes übel aufnahm, schrieb derselbe auf den Tisch ברוך רופא חולם. Die neugierige Frau erhielt von ihrem Manne die Erklärung: „Baruch, der Arzt [hat eine Frau mit] Cholem" (מוצא). Nach meiner Erinnerung wurde mir das von dem bekannten Jeitteles erzählt, der aber, so weit ich sehe, nirgends als Arzt bezeichnet wird. Sein מערכי לב, Prag 1789 (Catal. Bodl. p. 1379) fehlt in der loyalen Poesie (Letterb. V,38). Sein Todesjahr ist in Add. zu Catal. Bodl. 1825 angegeben wegen des Gedichts von Schlesinger in Bikkure ha-Ittim VII,85 (so), das aber bei Ueberreichung eines Portraits seitens des Sohnes Isak abgefasst ist. Zunz, Monatst. S. 67, giebt 18. Dec. 1813 an.

*) S. Nachtrag zu Ende.

Neben den subjectiven Ansichten, die sich in Aussprüchen, Sitten, Gebräuchen und Gesetzen kundgeben, so wie in dem Antheil, den ihnen, activ oder passiv, in der L i t e r a t u r selbst zufiel — als Verfasserinnen, Uebersetzerinnen, Setzerinnen und Druckerinnen [2]), Personen, durch und für welche geschrieben und übersetzt wurde, war auch das L e b e n hervorragender jüdischer Frauen in der Geschichte in den Kreis des Themas zu ziehen, das also sich als eine Aufgabe erwies, welche die ungetheilte und angestrengte Kraft eines Bearbeiters in Anspruch nehmen darf; denn sie ist mit der Sammlung und Bearbeitung des j ü d i s c h e n Stoffes nicht erledigt. Es wird immer mehr erkannt, dass die Kulturgeschichte und Literaturgeschichte der Juden nur im Rahmen der a l l g e m e i n e n Kultur- und Literaturgeschichte zur gerechten Würdigung gelangt.

Wenn ich danach die Ueberzeugung gewann, dass es mir nicht gegönnt sei, das Thema in seinem ganzen Umfange, oder auch nur in einigen Abtheilungen auszuführen, so glaubte ich doch durch Mittheilungen über die Q u e l l e n k u n d e in einzelnen veröffentlichten Artikeln und im literarischen Verkehr mit gelehrten Freunden, auf Bearbeitung von seiten Anderer hinwirken zu sollen [3]).

Innerhalb dieses grossen Gebietes verdient besondere Auf-

2) S. den angefangenen Artikel: die jüd. Frauen u. die jüd. Literatur, Hebr. Bibl. I,66, II,33.

3) Siehe die Artikel in H. B. XIX,9,33,81, wo allgemeine Quellen und Schriften über einzelne Themen die jüd. Frauen betreffend verzeichnet sind, zu denen ich allerlei Nachträge vielleicht später mittheile. Zu K a y s e r l i n g 's Die jüd. Frauen (1879, ungarisch übersetzt von R e i s m a n n Mária, Budapest 1883) s. H. B. XIX,11, H a r k a v y מאסף נדחים S. 111. — Zur Bibliographie der Frauenliteratur überhaupt habe ich im „Buonarroti", herausg. von Narducci, bis jetzt nur die italienischen Schriften und von den anderen nur die 1. Abtheilung (historische und Collectivschriften) veröffentlicht (Letteratura delle Donne etc.). Die 2. grössere Abtheilung liegt seit einigen Jahren druckfertig.

merksamkeit eine, trotz langer Nachforschung noch immer kleine Anzahl von Schriften, die man vom XVI. Jahrhundert rückwärts bis zum Anfang des XIII., und in Bestandtheilen noch etwas weiter hinauf verfolgen kann. Sie gehören der B e l l e t r i s t i k an, behandeln die am Anfang erwähnte Hauptfrage: g e g e n oder f ü r die Frauen, — denn trotz der Autorität des Liedes von der wackern Frau (Prov. 30) [4]) scheint der Angriff älter als die Vertheidigung — in eleganter Prosa, meist Reimprosa, theilweise in Makamenform mit eingelegten Versen, theils ausschliesslich in Versen, vorherrschend in satyrischer oder humoristischer Weise, welche theilweise schon in der parodirenden Anwendung von biblischen Phrasen (dem sogenannten Mussivstyl) hervortritt. Es lag dabei sehr nahe, die entgegengesetzten Behauptungen aus der Geschichte, Legende und Volkssage, und nicht blos aus dem jüdischen Kreise zu exemplificiren, wie schon der bekannte satyrische (auch deutsch bearbeitete) Midrasch von der Schöpfung der Frau aus des Rippe die Untugenden der Frauen an den Erzmüttern veranschaulicht [5]).

Dieser kleine Schriftenkreis war bis vor kurzem nur in äusserst wenigen D r u c k werken vertreten; die handschriftlichen waren kaum ihren Verfassern nach bekannt; einen verhältnissmässig beträchtlichen Antheil hat der Letterbode durch N e u b a u e r 's Mittheilungen der Kenntniss nähergebracht, und es ist der Zweck dieses kleinen Artikels, eine kurze Uebersicht des nunmehr bekannten Materials zu geben und an Neubauer's Editionen einige Bemerkungen zu knüpfen. Die beabsichtigte Beschreibung des ms. Ancona 25 ist durch Neubauer's Nachtrag zu seinem Catalog n. 2577 unterblieben.

Eine chronologische Anordnung der nur wenigen Schriften ist noch nicht mit Sicherheit durchzuführen, da uns für einige derselben alle Anhaltspunkte fehlen; eben so wäre die Unter-

4) A b r a h a m J a g e l 's אשת חיל Ven. 1606 (vgl. H. B. XXI,75) gehört nicht in den hier zu besprechenden Kreis.

5) H. B. XIX,12; vgl. unten Elia's Gedicht.

scheidung von Monographien mit symbolischen Titeln und einzelnen Gedichten mitunter schwankend und der Unterscheidungsgrund nicht wesentlich genug. Ich wähle also die alphabetische Reihenfolge der Autoren und lasse die Anonyma folgen, obwohl die Behandlung darunter leidet; ein Versuch chronologischer Ordnung folgt am Ende. Unter den Bestandtheilen grösserer Schriften sind als vielleicht älteste hervorzuheben die Kapitel 45—47 des Werkes, welches unter dem (schwerlich echten) Titel משלי ערב in der Zeitschrift הלבנון abgedruckt ist (s. VI, S. 71, 103, 127) und eine correcte Ausgabe nach mehreren vorhandenen Hss. verdiente. Ich habe bereits vor 40 Jahren die Identität dieser interessanten Schrift mit dem ס׳ המוסר des Isak Crispin (älter als Charisi) vermuthet, dann eine arabische Bearbeitung von Josef ibn חסן entdeckt [6]). Der Verf. bespricht das pro et

6) S. den Artikel in Ersch. u. Gruber S. 73 und die Anführungen in Catal. Bodl. p. 1103 u. Add. (wo ms. Opp. bei Neubauer n. 1421[3]), H. B. VI,11, VIII,75, XIII,109 (der Druckfehler Isak ben Berachja für Serachja ist schon S. VII berichtigt, was in Rabbins p. 734 übersehen ist). Auch Zunz, Lit. 218 (vgl. 650) meint, אסחק sei vielleicht Crispin. Neubauer erwähnt meine Vermuthung unter der arab. Bearbeitung n. 1220[4], unter n. 1402 bemerkt er, dass ms. Mich. das Akrost. אסחק אווני hervorhebe; daher im Index S. 938 Awani. Hier liegt überhaupt kein Namen vor; aus dem Abdruck (Catalog Michael S. 309, und Halebanon VI,400) ergäbe sich אוונא, während das vorangehende Stück אשר היה zufällig die Anfangsbuchst. אוורי darbietet. Zunz weist das Schlussgebet אקום in ms. Bodl. 613 n. 252 nach und eine Bakascha, anf. אקום להודות ib. n. 178. Ich besitze seit 1853 ein vollständiges Register der 704 Stücke dieser interessanten Hs., welches Zunz vielfach benutzt hat. In beiden Stücken ist nur אסחק als Namen sicher. Neubauer n. 1162 hat die fortlaufenden Nummern nicht angegeben; S. 359, XVIII,j notirt er „אסחק and ?", bezweifelte so das Weitere, und S. 358, Xj[1] hat er nicht einmal אסחק vermerkt. — Das hohe Alter des edirten Sittenbuches ist unzweifelhaft; vielleicht war es auch Josef Sabara bekannt; die Ueberschrift des 45. Kap. wird fast wört-

contra, erwähnt biblische Frauen und übersetzt ein Lobgedichtchen aus dem Arabischen [7]).

Zur Bequemlichkeit des Citirens habe ich die Strophen oder Zeilen abgezählt.

1. Abigedor aus Fano verfasste ein Gedicht, welches im Letterbode X,101 עוזר נשים betitelt ist, in ms. Ancona (f. 2, vgl. XI,62) (*sic*) תשובת אביגדור מגן נשים לסרטיינו und so zu Ende ohne das letzte Wort, welches in der anonymen Widerlegung Terzine 4, im Räthsel des Daniel (S. 68) סרטייאנו, im Gedicht des Letztern (V. 8) סרטיינו geschrieben ist, und in dieser Weise auch sonst abwechselt [8]).

Der Titel מגן נ׳ ist in der erwähnten Widerlegung zu Anfang und T. 6, 42, 46, bei Daniel V. 8 und im Räthsel angegeben; doch ist alles dies nur ein einziges Zeugniss, nämlich des ms., welches dem Anonymus vorgelegen und mit dessen Widerlegung im J. **1492** dem Daniel zukam. In diese Zeit gehören auch Elia, der andere Gegner Sarteano's, und David b. Jehuda, unter welchem Näheres folgen wird.

Abigedor's Widerlegung schliesst sich an die 50 Terzinen Sarteano's, wie ausdrücklich in T. 1—3 und 47—49 gesagt ist, daher auch die Anspielung שר חמשים in den verschiedenen Gedichten wiederkehrt [9]). Allein das gedruckte Gedicht bietet

lich von Josef als משל קדמוני angeführt (Halebanon VI,71). — Zum Spruch „Ende gut, Alles gut" s. H. B. IX,89, n. 6.

7) מהלל הפוך מלשון ערב, Ende K. 47 S. 128; denselben älteren Ausdruck für Uebersetzen citirt Zunz (Ges. Schr. III,64) aus dem Ende der Vorrede. — Ueber Jehuda al-Charisi s. unten n. 23.

8) Sarteano ist ein Ort in Toscana, Provinz Siena, District Montepulciano; s. unten Anm. 11.

9) Z. B. Letterb. X,122 T.13, S.123, T. 18, XI,63 n. 25, S. 64 n. 42. Allerdings gebraucht Elia (X,104 n. 9) denselben Ausdruck von Rieti, und Jedaja, אוהב נשים S. 9, von sich selbst als Erzähler.

nur 49 Terzinen! T. 12 (סכל, lies נוכל) stimmt in der Zahl, aber T. 33 ist in ms. Anc. erst 32; hingegen steht in A als 36 die T. 40 bei Abraham, die dort zu viel ist, wie wir sehen werden, schon nach den Reimen offenbar hieher gehört, und zwar mit der bessern Lesart ועדתי תמליט. Wahrscheinlich entstand diese Herübernahme aus einem ms., welches beide Gedichte in Parallelcolumnen enthielt. Damit ist aber die Differenz noch nicht ganz erledigt. Terz. 41—43 stimmt mit ms. Anc., aber von den beiden im Letterb. folgenden (44,45) würde eine in Anc. fehlen, denn ich habe 46 aus Anc. als 45 notirt, wahrscheinlich habe ich mich im Zählen geirrt, denn 49 stimmt wiederum (vgl. Biscioni p. 326, oder p. 525 ed. in 8°.). In Anc. folgt als die 50te Terzine:

ואם באנשים אפרוש כתוא מסמר
אחד מעיר ממשפחה שנים
לא לאחד מהם אלוף אומר

wohl eine unpassende Ergänzung?

Den Mangel an Metrum rügt Elia T. 7 u. 8, besonders nach der bessern Lesart von Anc. T. 8 Z. 3) בונה טורים על שלשים אם ישוו רגלי, indem er auf Dante und Rieti hinweist, und diesen Tadel mit einer witzigen Anwendung des alten Sprichworts abschliesst (T. 11 Z. 3): „Lüge hat keine Füsse" (Basis, hier Verssylben wie bei Sarteano, s. unten n. 2). Ich finde in meinen Excerpten aus Anc. wohl einige bessere Lesarten, Anderes ergiebt sich schon aus Sinn und Reim von selbst; doch überlasse ich die Mittheilung von Varianten Dr. Neubauer, der sie ja vollständig geben kann und will. Die Lesart היוצאנית T. 38 (S. 103, Anm. 120) ist durch Sarteano 13 (von Dina) und Elia n. 35 gesichert. Sachlich wäre es von Interesse zu wissen, ob in קרניו (T. 3) etwa eine Anspielung auf „Hörner" eines betrogenen Ehemannes zu suchen sei. Wenn ich mich recht erinnere, so fand ich den Ausdruck bei einem ältern hebräischen Autor. — Biscioni gab das Stück

für ein Gedicht auf die Hochzeit der Anna Pisana mit Lazarus Volaterranus aus [10]).

2. Abraham aus Sarteano (מסרטייאנו und סרטינו, s. oben n. 1) [11]) heisst der Verf. des Gedichts, welches im Letterb. X.98 nach 3 mss. edirt ist. Ein viertes ms., welches Schönblum 1869 besass, enthält Noten, welche auf klassische Autoren hinweisen [12]). Den Titel שונא נשים (Mysogen) hat nur ms. Ginzb.; er ist mir verdächtig, weil in der Widerlegung etc. keine Rücksicht darauf genommen ist; vielleicht war er ursprünglich ein Prädicat des Vf., wie bei Jehuda ibn Sabbatai? Vgl. den Schluss (S. 101) נשלמה אגרת הר' א' שונא הנשים.

Die Ueberschrift zählt ausdrücklich 50 Terzinen — von den 51 gedruckten gehört in der That n. 40 (לא אוחיל) der Widerlegung an (s. oben n. 1) — zu 10 Sylben, רגלים für „Füsse" (Versfüsse), schon bei Mose da Rieti (f. 12): ספירת רגליהם ויתדותם; vgl. oben n. 1. Diese Thatsache ist neben dem alternirenden Reim vielfach für die Herstellung des Textes zu verwerthen und danach die Lesart in den Noten oft vorzuziehen. Schewa mobile ist in der Regel als Sylbe

---

10) Wegen T. 41,42 (wo Z. 3 lies ומראה ... לעזר). Ob הנדיב איש פיסא bloss einen Mann aus Pisa bedeutet? Ist hier an Jechiel Nissim (1524—38) zu denken? Vgl. Mortara, Indice p. 86 (Chalons, in der Note, oder Chalons bei S. Jona, für שלון, lies Salon); s. dazu die Anführungen in H. B. XIV,86.

11) Bei Abigedor S. 101 T.3,3 ואשתו השושנה בהר פולציאנו, ist Monte Politiano, jetzt Montepulciano (s. oben Anm. 8). Von dort war Mordechai b. Sabbatai (ms. Vat. 258[2.4], bei Wolf I p. 904 n. 1681), vielleicht Sohn des Sabbatai ben Jechiel b. Mose Rofe in einer Notiz vom J. 1427 bei Dukes, Litbl. 1848 S. 309 aus Cod. Paris Sorb. 142 (welche der neue Catalog unter n. 364 übergeht); ob er Matatia בן חרטון bei Mose Chabib?? (Catal. Bodl. p. 1897,2553).

12) Ueberschrift מליצה שלישית חברה .... מסרטיאנו etc. (s. Catal. Schönbl. n. 60). שלישית ist = שלישיה Terzine.

gezählt, daher z. B. 34,1 in ms. Anc. בלעגי zulässig. Dieses M e t r u m bezeichnet Elia (T. 3,1) mit חצב und שקל. Es ist aber nicht eine Erfindung Abrahams. D a n t e ' s Terzinen haben 10 Sylben mit weiblichem Reim, der im Bau der italienischen Sprache begründet ist. Sein Nachahmer Mose da Rieti (Anf. XV. Jahrh.) hat auch 10 Sylben (wie oben), jedoch mit männlichem Reim nach der vorherrschenden hebräischen Betonung; das bemerkt schon Delitzsch (Gesch. d. jüd. Poesie S. 145), aber nicht der Herausgeber Goldenthal. Auf Dante und Rieti weist auch Elia (S. 104, T. 9) hin. Man hat für alles aus der Fremde Geholte einen b i b l i s c h e n Ursprung zu finden gewusst; David b. Jehuda (Letterb. X,110) findet in שמינית 8 Tenuot mit (?) Jated und Tenua, in שגיון sieht er שיר ג׳ י׳ die Terzine van 10 Sylben! (vgl. unten n. 4). Der alternirende Reim erfordert znm Abschluss (auch bei Rieti) eine v i e r t e Zeile, die S. 101 in Note 80 steht; aber auch die 3. Zeile muss (wegen des Reimes) nach Anc. heissen ולקוץ מכאיב ולדרדר וסלון; jedoch sind die Waw im 1. und 3. Wort überzählig und zu streichen.

Am Anf. von T. 50 (49) lies בסל חורי, V i r g i l hängt im Korbe [13]).

---

13) Vgl. Comparetti, bei Güdemann, Gesch. des Erziehungswes. II. 220, wo הלון für בחלון, vielleicht eine Correctur wegen der Sylbe; allein וירזיליאו mag für dreisilbig gelten: Virgilio. Comparetti hat nicht alle meine Mittheilungen aufgenommen, unt. Andern הפילוסוף (*sic*) במופתי בייר״גילא, ein Capitel in צל העולם (f. 20, weil dieses Büchlein nach dem „Image du monde" bearbeitet ist), auch aufgenommen in נועם המדות, s. H. B. XI,142 Briefkasten. Zu וורגיאליו im ms. Bet-Ham. London vgl. den astrolog. Spruch aus Virgil von Toledo, in meinen Noten zu Baldi p. 55.

Der Uebersetzer des Briefes von Andreas ist in Neub. Catalog n. 50 irrthümlich E l i a b. J a c o b anstatt Jacob b. Elia genannt.

Beachtenswerth für die italienische Aussprache des ת (d) ist der Reim פתן mit ערן, נדן (T. 5,6). [14])

3. D a n i e l b. Samuel aus Rossena (Letterb. XI,65) [15]) hatte am 1. Nisan 1492 die Gedichte von Abraham nebst den beiden Widerlegungen erhalten und sah sich bewogen seinen Unmuth über alle drei auszusprechen, dass sie sich mit Weibern beschäftigen und übertreiben (T. 8; auf den Anfang des Anonymus zielt wohl T. 33), ohne dass man dem inhaltsleeren Gedichte irgend eine Berechtigung abgewinnen kann. Daniel wollte zeigen, dass auch er ein solches K u n s t s t ü c k machen kann, und — es ist auch danach! Es sind wiederum 50 Terzinen (s. T. 46); der Verf. will dem Leser „vorhersagen" (aber es geschieht erst T. 44), dass er ohne Metrum (אין פלס ומשקל) dichte; dennoch hat er überwiegend 10 Sylben (incl. Schewa mobile) in der Zeile. Die חידות am Ende scheinen nicht eigentliche Räthsel; wenn בלכתו על ארבע (Z. 5) richtig ist, so sind damit die Vierzeilen des Anonymus gemeint.

4. D a v i d b e n J e h u d a (Jehuda b. Jechiel hiess: „Messer [mio Sere] Leon") gehört zu den fruchtbaren Schriftstellern, über deren Leben wir fast gar nichts wissen; selbst das Material, das kürzlich durch Neubauer (X,106) wesentlich bereichert worden, erregt fast mehr die Neugier nach dem Hintergrunde der Andeutungen, als es sichere Anhaltspunkte bietet. Es sei mir daher gestattet, einige Punkte zu berühren, die, zum Theil nur indirect, auch auf die Entstehung der Frauengedichte und ihr Verhältniss ein Licht werfen.

---

14) Mortara, Indice p. 18, führt diese Aussprache gegen meine Identification von קוי und יקותיאל an, und möchte ersteres von einem Lande ableiten; dagegen spricht המכונה. Das Alter jener Aussprache ist noch nicht festgestellt, also hier wenigstens Ende XV. Jahrh. gesichert.

15) רושינה in der Ueberschrift u. S. 68, Rossena (auch Rasena) im Modenesischen; רושאנה (Str. 1) wäre Rossana in Piemont.

David's Zeitalter betreffend, kann ich der Conjectur (Letterb. X,107) nicht beitreten, dass die Anfrage an Jakob b. David Provinciale 1530 (ר"ץ) gerichtet sei. In derselben wird der Vater Jehuda als lebend bezeichnet, der schon 1454 ein Buch verfasste und mit Jakob Prov. zusammen das Buch אגור von Jakob Landau in Neapel (um 1487—92) approbirte; es ist also an 1490 nicht zu rütteln. David kann wohl mit seinem aus Mantua verwiesenen Vater nach Neapel gekommen sein.

In der Widmung des Comm. Prov. 30 (X,107, wo Zeile 10 lies משתנות) wird auf Wanderung hingewiesen, und am Schluss (S. 111) beneidet er die Reichen, die sich ungestört der Wissenschaft widmen können; obwohl er nach der Wanderung viel geschrieben hat (הבורי׳ רבים S. 108). Um hier nicht zu unterbrechen, gebe ich in einem Anhange Notizen zur Bibliographie seiner Schriften, wo von David's Wanderung nach Salonichi die Rede sein wird. Hier sei nur bemerkt, dass der Commentar zu Echa jedenfalls zu den späteren Schriften Jehuda's gehört, da er darin 4 Schriften (n. 2,4,6,10 bei Neub.) anführt, die in עין הקורא nicht genannt scheinen, während letzteres (s. H. B. II, 66) sicherlich keine Jugendschrift ist. Der Comm. zu Prov. 30 citirt den Comm. zu Echa, das vor 6 Jahren verfasste אביר יעקב (S. 110) und das kurz vorher verfasste מגן דוד. Demnach ist das „Frauenlob" jedenfalls die Frucht höhern Alters, wenn auch sonst auf derartige Verweisungen nicht zu viel Gewicht zu legen ist, da sie nachträglich eingeschoben sein können, manchmal ein kaum angelegtes Buch betreffen, wie denn auch seine grössere Schriften unvollendet blieben.

Wie lange und wo David nach 1490 gelebt hat, war bisher unbekannt, und wäre auch zu bestimmen durch Auffindung der Sara, die er שרתי בנשים nennt, die in der Bibel belesen war (S. 109 Z. 1) und David zu dieser Schrift aufgefordert hatte מאז הייתי ש ם (was doch wohl eine vorangegangene Ortsbestimmung voraussetzt, etwa in einer fehlenden Ueberschrift); s. weiter unten.

David ist ein Repräsentant der Renaissance und seine Cultur ist eine italienische. Sein Vater Jehuda [16]) ist der erste bekannte italienische Jude, der die altlateinische Literatur in der jüdischen einführt, — namentlich in seiner Rhetorik [17]) — und überhaupt mit den Schriften der Italiener sich viel beschäftigt hat, so dass ein undankbarer Schüler, David, Leon's Logik für eine Uebersetzung der Logik des Paulus aus Venedig ausgab [18]). David tritt in die Fusstapfen seines Vaters; er vertieft sich mit Vorliebe in das neu erschlossene Gebiet, bis auf Petrarca's Biographie [19]). Er erzählt (S. 108), dass er in Mussestunden viele Gedichte in hebräischer Sprache und lateinischer (נצרי, ob hier italienisch?) verfasst habe; er habe sich viel mit den Poeten und [20]) Rhetoren beschäftigt, müsse in seiner Schrift [21]) über das Biederweib Vieles von Juden und Christen Altes und Neues heranbringen, insbesondere aus den Schriften (lies מספרי) der Rhetorik und der Poesie, die er so sehr liebt, worüber viele Rabbiner und Gelehrte ihn angreifen werden, nach ihrer Gewohnheit [22]).

16) Mehr über ihn in dem Artikel Leon, den ich für Ersch u. Gruber ausgearbeitet, aber noch nicht eingesendet habe, weil der Druck des Werkes sich hinschleppt.

17) הלצה ist Rhetorik, nicht Poesie, danach ist S.109: a) Poesie (lies ובפואישיאה) u. S.110: c) Rhetorik, wie auch aus dem Inhalte hervorgeht. Indes heisst auch הלצה ein einzelnes Gedicht (s. unten Anm. 25).

18) Jeschurun hebr. VII,32, vgl. S.82. Jehuda schrieb Medicinisches in lateinischer Sprache (ל׳ נצרי) nach dem Verzeichniss David's, s. Endnote.

19) S. die Mittheilung in Revue des Ét. j. X,94, wie es im Letterb. X,111, Ende des Art. heissen muss.

20) S. 108 l. Z. ist wohl והמליצים zu lesen.

21) S.109 Z.10 lies בחבור.

22) עדי בזה מנהגם, lies כי כזה? — Vgl. auch ומעם לעז am Schluss, S. 111. — David ist, wie sein Vater, eine polemisch angelegte Natur; vgl. über sein Verhältniss zu Abravanel die Endnote.

In den mitgetheilten Proben für das Alter der Wissenschaften bei den Juden, die an seinen Zeit- und Landesgenossen Jochanan Alemanno erinnern, nennt er (S. 109) in italienischer Namensform die alten Poeten Virgil (die Dame muss ליויאה oder ליב׳ gelesen werden), Ovid (dessen ס׳ למוד האהבה S. 10 = ars amandi, auch טאווטימיאו S. 110 lies שאובידיאו und ס׳ ההשתנות = Metamorphosen), Catull, Properz (corrumpirt קורו פירשיאו; für סיטיאה lies Cynthia, s. Prop. 2,29), im Italienischen (לעז) Dante und Petrarca. Unter Rhetorik (S. 110,3 oben) nennt er die Schriften von Aristoteles, Tullius (Cicero) und Quinctilian — sie dienten schon der Rhetorik seines Vaters. — In seinem מנורת הזהב hatte er zu beweisen gesucht, dass auch die alten jüdischen Weisen (S. 110 Z. 10 v. u. ז״ל, lies חז״ל oder חכמינו ז״ל) in allen Wissenschaften zu Hause waren. „Zum Beweise dass er nicht lüge" citirt er eine angebliche Stelle im Talmud Jeruschalmi[23]) „worin alle nichtjüdischen Aerzte jener Zeit genannt sind". Welcher Unterschied, ruft er aus, ist zwischen ihnen und den Namen Aristoteles, Tullius, Hieronymos (Geronimo) und Augustinus! (so ist zu lesen). Zuletzt beruft er sich auf Lattanzio (Lactanz) in seinem Buche בספר[ו] ספר העמרת [העמדות] האלהיות (die Institutiones divinae).

Die Behauptung David's mit dem belegenden Citat, wie man sagt, „eine Lüge mit einem Wortzeichen," verdient eine eingehende Behandlung in der Cultur- und Literaturgeschichte, die uns hier von unserem Thema zu weit abführen würde. Das Citat ist zunächst mit einer Parallele zu vergleichen[24]).

23) Kurz vorher (Z. 6 v. u) heisst es, פייטן im Jerusch. bedeute stets Poet כמו שקבלתי בפי׳ ירושלמי, das heisst wohl im mündlichen Unterricht. Wer war sein Lehrer? — In Teh. f. 4 citirt er eine Stelle aus Nissim (wo?) über die Weisheit der Israeliten; Elisa war berühmter als Hippocrates und Galen, Josua und Nicodemon b. Gorion grösser als Ptolemaeus, der Astronom, Choni ha-Meaggel grösser als Aristoteles (das ist wohl David's eigene Exemplification). Vgl. Simon Duran u. Abr. Bibago (Monatsschr. 1883 S. 84).

Kommen wir nun zur Frage Neubauer's (X. 107), welche Arbeit Davids שבח הנשים heisse. Zunächst will ich bemerken, dass er die Identität des ms. De Rossi 1395 mit Perreau 18 (X, 108 Anm. 1) übersehen, aber in Revue d. Ét. j. X. 94 erkannt hat. Diesen Comm. zu Prov. 30 bezeichnet der Enkel Ahron in תהלה לדוד f. 97 als שבח הנשים, indem er bemerkt, dass der Verf. darin seine Kenntniss der 7. Wissenschaft zeige, und giebt einige Worte des Anfanges, die mit der Probe in H. B. XII. 33 und Letterb. X. 108 übereinstimmen. Carmoly behauptet allerdings, dass Ahron von dem Inhalte des Buches nichts angebe, was in gewissem Sinne auch wahr ist.

In der Widmung (S. 108) erzählt David, dass Sara ihn beauftragt habe, alles Geschichtliche zum Lobe der Frauen, das er in der „erwähnten" הלצה kurz angeführt, auszuführen[25]). Wo ist diese Halaza erwähnt? Die Widmung ist wohl zuletzt verfasst, und es ist die הלצה הנ׳ (Gedicht in Terzinen) gemeint, „welche von den christlichen Poeten häufig angewendet wird"

24) In der Anfrage an Jakob Provinciale (דברי חכמים S.64) lauten die Namen theilweise verschieden (ihre etwaige Rectification aus anderen Quellen lasse ich dahingestellt), einer ist sicher; אבנימוס ist dort הגרדי genannt, wie im Midrasch; nach Jost (Gesch. des Judenth. Th. II,87; ohne Quelle bei Grätz IV,469, wie Brüll, Jahrb. IV,110 bemerkt, wonach Kohut, Aruch I,15 zu berichtigen) ist es Oinomaus von Gadara. — והשטוריאש Letterb. X.111,Z.1 ist zu lesen אשטודיש oder dergl. Nach Jakob's Antwort (S. 71) bedeutet das jerusalemische Wort אשטודיש בלעז; in Babylon waren grosse אשתודש, worin man studirte. Man möchte also an Studii (Istudii) Schulen denken; es ist aber wohl von אסטדין (אצטדין) Stadion hergenommen und eine indirecte Desavouirung des talmudischen מושב לצים. Vgl. unten Endnote.

25) לפרש כל המעשים משבח אנשים שהבאתי בהלצה הנז׳; הלצה ist hier ein allegorisches oder Scherzgedicht.

[bestehend] aus 3 Zeilen (S. 110 Z. 5 lies טורים für שירים) zu 10 Sylben, und in שגיון angedeutet (vgl. oben S. 56). Schade, dass wir nicht wissen, ob auch sein Gedicht aus 50 Terzinen bestand. David ist nach Allem, was wir von ihm wissen, der Mann der Initiative für dergleichen. Wenn David in Neapel das Gedicht verfasste, Sarteano seines in Toscana, so konnte auch jenes einige Zeit früher geschehen sein, ohne dass Sarteano davon erfuhr, aber dann ist um so eher ein Prototyp in der italienischen Literatur zu suchen.

5. Elia aus Genazzano, dessen מליצות in Letterb. X. 104 aus 2 mss. abgedruckt sind, ist sicher nicht verschieden von dem (später?) strengen Mystiker, der (in Iggeret Chamudot) mittheilt, dass Mose Rieti im Alter das Dichten aufgegeben habe (ich beabsichtige die betr. Stelle zu veröffentlichen). Er hat die Gedichte von Abraham und Abigedor, wie es scheint, in seiner Blüthezeit (בימי חרפי, was gewöhnlich diese Bedeutung hat) erhalten; er findet das erste regelrecht in der Form und scharf, Abigedor habe keine strenge Form, beachte nicht einmal die Regeln des Hebräischen (T. 23). Für Elia sind die guten Frauen nur die Ausnahmen (T. 29).

Wir haben Elia's Gedicht wahrscheinlich nur unvollständig vor uns. Ich zähle nur 38 Terzinen (ebenfalls zehn Sylben) und eine Zeile.

Ich verzeichne wenige Berichtigungen des Textes nach blosser Conjectur; manches offenbar Falsche ist wohl Druckfehler: T. 3, 2 l. קוראָם, 5,2 כרטייאנו, 6,1 פאנו, Z. 3 יורידני, 8,1 שלשים (s. oben n. 1, S. 54), 9,2 דאבתי? 14,3 כברוכיא, 17,1 בינותי, 20,3 erfordern Sinn und Reim דית, 32,1 מרים, 32,3 במשפחתו, 33,3 wohl דפיים = דפָּיִם, vgl. die Variante, 36,2 פגן nach Reim, aber auch in 20 und 21 reimt זמן auf מם (ון und ום s. bei Zunz, Lit. 246 A. 6).

6. Gedalja ibn Jahja, der bekannte Historiker, richtiger »Fabulist", gehört zu den Nachzüglern dieser Literatur, wenn auch das prosaische Schriftchen in seiner Jugendzeit ver-

fasst ist. Es ist überschrieben (Letterb. X,139) חיבור קטן··· בשבח הנשים ע״ד פאראדוס d. h. wohl »in paradoxer Weise". Seine Art zu richten, meint er, sei nicht die der הלצת אבן בוחן (so ist doch wohl zu lesen S. 139), womit die Schrift des Kalonymos gemeint scheint, welche das Treiben der Welt verdammt. Gedalja weist zunächst alle Tugenden an bestimmten Frauen nach. Die italienischen Schlagwörter sind meist abstracte Substantiva, aber auch Adjectiva, wenn nicht Abbreviaturen falsch ergänzt sind. S. 140 Z. 3 v. u. ist wohl »Divinatione", S. 141 Z. 1 Vergogna, Diligenza, Politezza, Bellezza, Satisfazione, Pietà, 142 (»Pseta"), Profetia. S. 140 [?] מיטב ist sicher מטיב. S. 143 Z. 4 v. u. איח השחיי l. עת שהוא חי ?? was ist ברומה S. 145 § 17?

Es sei noch auf 2 Sprüchwörter hingewiesen, als Beitrag zu der anderweitig zu ergänzenden Sammlung von Dukes (zur rabb. Spruchkunde S. 90 ff., Ozar Nechmad II, 110 ff.) und N. Brüll (Jahrbücher VII,18—30). S.142 משל הדיוטי הבשר היותר קרוב לעצם (deutsch: das Hemde ist mir näher als der Rock) [26], S.143 לא יוכלו לשרת שני שרים בפעם א׳ zweien Herren zugleich dienen [27]).

Gedalja citirt Plutarch's Werk über die Frauen (S.142) und weist im Allgemeinen auf die Literatur aller Nationen hin (S.145).

7. Isak.... verfasste עזרת הנשים, das heisst Vorhalle (zugleich: Hilfe) der Frauen [28]), entdeckt und mit Vorwort her-

26) Vgl. אדם קרוב א״ע H, B. IX,89 n. 42.

27) Matth. VI,24; in הפליאה über Mizwoth, Cod. München 42 f. 32b (vgl. Graetz VIII,464) עבד אחד אינו יכול לעבוד שני ארונים; das sollte in H. B. IX,86 als Note stehen, die ausfiel, daher die leere Verweisung S.90.

28) So am Anfang S.44 auch daselbst im Gedicht, wo nach dem Versmaass יהי לכם עֶזְרָה in דלת, im סוגר ist auch mit עֶזְרַת הנשים das Versmaas nicht entsprechend וחדשים. Auch in der Mischna heisst es עזרת הנשים, im Titel der Ausg. nur נשים.

ausg. von Halberstam in ישרון VII,33 (1871), zugleich in גנזי נסתרות III,81 (1872); Schorr (החלוץ XI,92) hat einige Fehler verbessert [29]); sein abfälliges Urtheil über das Ganze ist zu modificiren. Das Schriftchen ist eine Widerlegung, zugleich eine Nachahmung des מנחת יהודה von Jehuda ibn Sabbatai (s. n. 13), in der Einkleidung und in der Manier [30]).

Es ist wohl im J. 1210 gerichtet an Todros Nasi ha-Levi (Abulafia) [31]), welchen Jehuda in מלחמת im J. 1214 als Richter anruft [32]); das spricht für das Datum 1208 des מנחת, im ms. bei Halb. S.34 (vgl. H.B. XIII,137). Jedenfalls hat Jehuda's Angriff sofort eine Erwiederung hervorgerufen, was von einiger Bedeutung ist. Der Namen des Verf. steht geradezu im Gedicht S.53 שמו יצחק. Halberst. (S.38) proponirt zwei Synagogaldichter des Namens Isak b. Jehuda, der eine, in Barcellona, bei Zunz (Lit. 481 am Ende des XIII. Jahrh.) »möglich" von

29) Andere sind z. B. S.56 (Jesch.) im Gedicht lies תדרש, Z. 3 v. u. קרנים.

30) Z. B. die Aufnahme von Documenten mit Datum (S. 59,60), die Anwendung von talmudischen Redensarten, wie תיכף לסמיכה שחיטה (S.55), אין סרכא בלא נקב (S. 58) — war der Verfasser ein Schächter? — אבשלום (S.52) bei Jehuda im Document zu Ende des מלחמ' החכמ' (f. 10 ed. Amst.). — Das später stereotype ספר הנותן אמרי שפר S. 61 bei Jehuda zu Ende, auch zu Anfang des ms. bei Halberst. S. 33 u. in מלחמת zu Ende, ist älter (H. B. XIV,5, wozu noch: Uebersetzung des נעימות, Paris. Catal. p. 104, Charisi תחכמוני Vorr. u. Widmung an Schemarja u. Vorr. zur ethischen Epistel). — D. Kaufmann, Gött. Gel. Anzeigen 1885 S. 443, hegt Zweifel über die Zusammengehörigkeit des Ganzen, weil das Gedicht S. 53 das Frühere abschliesse (vgl. auch S.51 ואלה דברי יצחק האחרונים), während das Problem nun von neuem aufgenommen werde. Dennoch hat er (S. 442) das Datum 1210 ohne Weiteres acceptirt, das ja in dieser Fortsetzung steht; ich komme auf diese Frage unter Jedaja zurück. Die Identität des Verfassers ist auch durch den Namen am Ende gesichert.

31) S.40 lies מגדל תבונה, עם שככה לו בנה, ומי ...[יהדום]?

32) Ist רעיתך S. 52 die Frau des Todros?

Charisi genannt, der andere, השנירי [33]), Vorbeter in der Provence, für welchen Zunz (Lit. 472) die Daten 1208, 1220 angiebt. Für einen Provençalen spräche auch, dass er Isak den Todros mit שוכן באספמיא bezeichnet, was ein Spanier nicht zu sagen brauchte. Doch ist alles das für eine positive Combination nicht ausreichend. — Es sei noch daran erinnert, dass höchst wahrscheinlich für die Brüder Isak's b. Jehuda, Samuel und Esra, das Buch גן תעודות von Jakob b. Elasar, dem Uebersetzer des Kalila we-Dimna (dem Isak b. Benveniste gewidmet) verfasst ist; s. Zeitschr. D. M. G. Bd. 25 S. 559; dazu H. B. XV,52, XVIII,50.

Isak lässt in den Documenten (S. 59,60) Delila und Isebel, anderseits Abigail und die Tochter des Abichail (Esther) nennen.

8. Isak Israel, שיח יצחק, Satyre gegen Eheschliessung durch Vermittlung (שדכנות), geschrieben in Hamburg 1793, ms. Carmoly 225, erwähne ich nur der Vollständigkeit halber.

9. Israel Cortona, in Siena, um 1530, wird als דודי in ms. Mich. bezeichnet (woraus der Abdruck im Letterbode XI,88); ob dies ein Namen (Dodi) sei, lasse ich dahingestellt; ein Argument dagegen scheint das Akrost. ישראל קורטונא in T. 1 der תוכחת נשים. Dieses Gedicht besteht aus 84 Terzinen und zur Ergänzung des Schlussreimes sind 2 Doppelreime angefügt, in deren Anfang לשכללא קדשא ביתא שלם ich zugleich eine Anspielung auf die Ergänzung der Verse sehe. Die Zeile besteht wiederum aus zehn Sylben incl. Schewa mobile.

33) Jehuda השנירי wird das Gedicht עפרות שניר beigelegt in Cod. Poc. II,72 f. 195 (Neubauer Cat. p. 679 unten); ich habe den Namen bezweifelt (H. B. VIII,75. so ist in meinem Polem. u. apol. Lit. 280 für das erste XIII zu lesen), weil Jehuda sonst nicht bekannt ist. Es folgt dort ein Gedicht an Jehuda von Isak חזן; ob Letzterer, in Catal. Wien p. 127, Redacteur des Divans von Salomo da Piera (Catal. Berl. mss. S. 94), danach Jehuda ein jüngerer, ist fraglich, da in Cod. Poc. Späteres und Aelteres gemengt ist. Vielleicht wird Neubauer aus dem Inhalt darüber entscheiden können.

Israel erwähnt nirgends seiner Vorgänger, deren Form doch nicht ganz zufällig hier wiederkehrt, obwohl die Zahl der Terzinen hier eine zufällige scheint. Israel bleibt bei den biblischen Frauen stehen; „fremde kennt er nicht, weil er ihre Schriften nie gelesen", da all ihr Thun tohu wabohu ist (T. 59 Z. 3 lies יהיו?); das scheint allerdings eine Art von Entschuldigung, welche auf Andere hinschielt, die das hier Mangelnde geleistet haben. — Israel wendet sich zuletzt (T. 69 ff.) an die Männer für die guten Frauen und schliesst mit einem Gebet (T. 77 ff.).

10. Jakob (b. Joab Elia) Fano's שלטי הגבורים, zuerst in Ferrara 1556 mit einer קינה[34]), dann in Letterb. X.124 (vgl. S. 114) gedruckt, ist eine Kritik des Gedichtes von Jehuda Sommo, der nicht persönlich herabgesetzt werden soll. Den Kern bilden hier **60** Terzinen (wonach der Titel, mit Beziehung auf ששים גבורים) wiederum zu 10 Sylben. Er wendet in 2 Terzinen nur 2 Reime an, bedarf also keiner Schlusszeile. Jakob meint, Jehuda habe sich zu weit hinreissen lassen im Preisen, das komme auf Rechnung der Jugend (T. 4); er vermenge Hebräisches mit Italienischem (לועז נצרי T. 8) — Jakob selbst durfte also nicht dasselbe thun, gegen meine, von Neub. adoptirte Vermuthung, dass die weiten Zwischenräume vielleicht für italienische Verse bestimmt waren. Jakob nennt Frauen aus Bibel und Talmud, Zeitgenossinnen mag er nicht aufführen, weil die Arbeit zu schwierig wäre (n. 29); so weit freut er sich mit Jehuda (n. 30 ist wohl ליהודה zu lesen?). Fremden Frauen, aus fremder Literatur (ספרים חיצונים n. 31) bedarf es nicht, um auch das Gegentheil zu beweisen, da die heil. Schriften (vgl. n. 49) genügen. Auch die Weisen der Völker lehren das (n. 54). Jakob bekennt sich als Hagestolz (n. 56). — Ich hebe noch den Reim שוא mit ישב (n. 51) hervor.

34) Vgl. הלבנון V, 343. — Der dort genannte Salomo Chassan, dessen Elegie mitgetheilt ist, scheint der bei Zunz, Lit. 592 ohne Zeitangabe.

11. Jakob Frances (gest. in Florenz 5. Tammus 1667)[35]), der bekannte Bruder des Immanuel Frances, verfasste ein Gedicht mit durchgehendem Reim auf נים zu Gunsten der Frauen, gegen Immanuel b. Salomo (s. Luzzatto im Serapeum 1840 S. 25, das ich im Augenblick nicht zur Hand habe).

12. Jedaia ha-Penini verfasste zu 18 Jahren אוהב נשים, eigentlich צלצל כנפים[36]) gegen Jehuda ibn Sabbatai, herausgegeben von Neubauer in der Jubelschrift zum 90. Geburtstage von Zunz. Es ist nicht unerheblich, dass Jedaia berühmt geworden durch eine ernste „Prüfung der Welt" und durch eine Vertheidigung der Philosophie oder philosophischen Forschung. Kaufmann (l. c. S. 443) glaubt, dass Jedaia die

35) Catal. Bodl. p. 1211, Verz. der Berliner Handschr. S. 36 (Klaglied Emanuels). — צבי מודח (s. H. B. IV, 75 und 91, Catal. Mort. S. 66) und Anderes ist von Mortara in קובץ ע״י Berlin 1885 edirt und Anderes versprochen. Eine kurze Biographie der Brüder giebt David Kahana, in בית אוצר הספרות. Jaroslaw 1887, herausg. von Eis. Gräber (S. 5—13 des Artikels אור וחשך). Halberstam theilte mir im October 1878 mit, dass 3 Gedichte von Jakob in המבשר (Beil. zu הנשר 1863 S. 13 u. 25 abgedruckt sind. ויכוח רכב ובענה enthält ms. Benzian 14.

36) Diesen Titel erweist Kaufmann (G. G. A. 1885 S. 445); die einleitenden Verse sind im Letterb. IV,120 richtig als solche abgedruckt. Die letzten 9 Zeilen dort gehören, wie K. bemerkt, der ethischen Epistel Palquera's (ib. IV,81), wahrscheinlich gegen Ende; Neubauer, n. 2398 hat die Proben nicht angegeben. — Zu Anfang heisst es, Jehuda habe seine מליצה, die lobenswertheste von allen, שונא הנשים genannt (daher das (!) in Letterb.), während Jehuda sie ausdrücklich מנחת יהודה nennt (S. 2 ed. 1854), vgl. auch im Nachtrage f. 12 ...במנחתו במנחת), womit auch das einleitende Gedicht schliesst. Jedaja selbst hat S. 17 יהודה הידוע בין האנשים שונא הנשים, wo הידוע = המכונה wie oft, s. unten ms. Canon. 29. Diese Worte sind in der Copie ausgefallen. Jedaja bringt seine Gegenschrift ebenfalls als ואשלח תשובה ומנחה וארוחה״ מנחה und sagt zuletzt מנחת יהודה והדורה wo man einen Reim erwartet; soll הדורה hier vom talmud. הדר (חזר) Widerlegung bedeuten? oder muss es מנחת ידעיה heissen?

2. Hälfte von Isaks Widerlegung gekannt und benutzt habe, weil sein König Kuschan ein anderer Aschmedai Isak's sei. Dies führt auf die ganze Anlage der drei Melizot, mit Rücksicht auf ihre Tendenz. Kaufmann hebt (S. 444) einen Umstand hervor, der besondere Beachtung und weitere Verfolgung verdient; wir müssen hier auf Jehuda zurückgehen. Der Weiberfreund ist im Grunde kein solcher, und sein Geschenk, genau genommen, ein Scherz, vielleicht nur verfasst um sich bei einem Abraham einzuführen, den ich für ibn al-Fakhkhar halte [37]). An der von Kaufm. hervorgehobenen Schlusstelle, wo Jehuda erklärt, dass seine Allegorie nur Fiction sei, heisst es weiter: »Ich liebe meine Frau [38]) und meine Kinder, mehr als Alle die vor mir waren"; die Schrift sei nur verfasst, um sich einzuführen (לעמוד לפניך) [39]). Diese Tendenz scheint mir in den Vordergrund zu gehören, und nur darum versichert Jehuda, dass die Erzählung Fiction sei, also nicht „eine naive Beruhigung", wie Kaufmann sich ausdrückt. Bei Isak würde die Nachahmung als Grund ausreichen, doch fügt auch er hinzu, dass die Frau des Todros gemeint sei; bei Jedaja ist es allerdings blosse Nachahmung. Dass hier ein fremder Typus eingewirkt habe, lässt sich vorläufig weder nachweisen noch widerlegen; doch ist es mir sehr unwahrscheinlich, dass schon zu Anfang des XIII. Jahrhunderts christliche Literatur auf die Form der hebraïschen eingewirkt habe, und wenn Jehuda von solchem Einflusse frei war, so liegt in Jedaja's Schrift kein Grund vor,

37) S. Halberstam, ישרון VII,33. Auch in ed. 1854 f. 11*b* Z.11 בית האוצר muss nach dem Sinne und ed. Constant. היוצר heissen; vgl. H.B. XXI,41.

38) Ed. Const. hat אהבתי את אדני את אשתי, vielleicht nur wegen des Bibelverses (Exod. 21,5).

39) Bald darauf (f. 12 Z.1, auch ed. Const.) ויאמר לו המלך, soll heissen לי, da der König Abraham ist.

an provençalische Dichter zu denken [40]). Die Erzählungen Jehuda's sind gewissermassen Parabeln, die biblischen Namen sind allegorisch, und die Anwendung ist nicht überall in die Augen springend. Isak ist breiter und weniger gewandt, Jedaja ist noch breiter und die Sprachgewandtheit kann den geringfügigen Inhalt nicht ersetzen; er ermüdet den Leser, dagegen verräth sich schon der Denker in den Hauptpersonen (Thorheit und Vernunft). — Den angenommenen Namen Tobia erklärt Kaufmann (S. 445) als Uebersetzung von Bonet, wohl richtig; die Verse, welche ich als Fragmente aus den Makamen des Tobia nachgewiesen habe [41]), dürften also doch von Josef ibn Aknin sein, wenn unser Text vollständig ist; es stehen viele Verse S. 3—5, nur 2 zwischen S. 6—19!

Berichtigungen des Textes giebt Kaufmann S. 466. Was ist בהנוי לא מטו המספר אברך im Gedicht S. 10?

13. Jehuda ibn (nicht „ben") Sabbatai (b. Isak) verfasste (in Toledo oder Burgos?) eine weiberfeindliche Schrift, worüber das Wesentliche schon soeben unter Jedaja (n. 12) erörtert werden musste, z. B. der Titel מנחת יהודה, wozu noch שונא הנשים in den Ausgaben s. l. e. a. [Constantinopel um 1543, die ich besitze, die Verse sind vocalisirt], Salonichi s. a. [um 1600] und in טעם זקנים 1854. In dem Vorworte Carmoly's zu letzterer (S. V) wird eine Ausgabe Ven. angegeben, אבן איננו בנמצא; in der That existirt eine solche Ausgabe gar

40) Ueber Kenntniss und Anwendung christlicher Poesie s. die Nachweisungen in meinem Verzeichniss der hebr. Hss. in Berlin S. 136. Hymnen nach spanischen Melodien in בקשות (XVI. Jahrh.) s. H. B. I,88; Hymnen nach provenzalischen Melodien s. bei Zunz, H. B. XIV,36 (nicht abgedruckt in den gesammelten Schr.). Im Comtat Venaissain sind Vorbeter oder Prediger verpflichtet, „de traduire en langue et en vers vulgaires les cantiques hébreux" (Bardinet in Rev. Ét. j. I, 287). — Zu בלעז vgl. auch Kaslari zu seinem Hymnus in אגרת הפורים.

41) Verzeichn. h. Handschr. Berlin S. 78 u. H. B. XIX, 151 A. 2.

nicht! Ferner soll der Herausgeber den „Druck" (והגיה הנדפס) nach dem ms. des Bet ha-Midrasch in London corrigirt haben, das heisst die alte Ausgabe (wohl Const., die man für Ven. hielt)[42], in welcher das Nachwort, mit dem Schluss קמתי לנקום נקמת אבותי; denn das ms. enthält in der That jenes Nachwort nicht; das ergiebt sich jetzt mit Sicherheit aus Neubauer's Beschreibung n. 28⁴ (im Titelindex S. 59 unter שונא ist 27 Druckfehler). Aber der Schluss dieses ms. ist offenbar von einem Abschreiber Samuel (im Index S. 61 nachzutragen) geändert, der seinen Namen für den des Verf. substituirt, das Gedichtchen an das Ende stellt, wohin ihm der Schluss לזאת אדום ודומיה תהלה besser passen mochte. In der ersten Zeile fehlt der Reim, in ed. 1854 ist das Wort עד zu streichen, nach ed. pr. und dem Metrum. Den Titel תחכמוני des ms. (auch ms. Turin Calus.) hat München 326 als Nebentitel; er hat so wenig Autorität als שונא הנשים, das Neubauer substituirt, oder זרח in Cod. Canon. 29 (Neub. n. 1980 u. and.), wo hinzugefügt ist או מנחת יהודה המכונה שונא נ׳, und המכונה nur für die Person passt (s. oben Anm. 36). שונא הנשים steht nirgends im Buche selbst, widerspräche auch dem Schlussbekenntniss (s. oben S. 68); צורר הנשים im Nachtrag ms. bei Halb. S. 34 ist von fraglicher Autorität. Benjacob S. 341 n. 1516 zieht aus Lilienthal's Confusion falsche Consequenzen und erkennt nicht seine n. 1520. Im Bodl. ms. fehlt wieder die Schlussphrase אני יהודה; man sieht aus den Varianten, dass etwas hier vorgegangen ist.

Der Nachtrag, anfangend בימי מלכותו, ist in ed. Const. ohne Absatz an יתקדשו angefügt. Halberstam (l. c. VII,33) bietet dazu wichtige Varianten[43]). Er handelt sich um Plagiate, deren

42) Kaufmann S. 441 hat das wohl nicht beachtet, indem er die Ausgabe nach einem einzigen ms. tadelt. — Gehört zu den Correcturen האוצר für היוצר (oben Anm. 37)?

43) Die Varianten am Anfang sind von fraglicher Autorität; sie bieten aber zu wenig Materielles, um uns dabei aufzuhalten; vgl. oben Anm. 30,

Chajjim ibn Samhûn und Genossen (s. unten) den Verf. beschuldigten[44]). Kaufmann (S. 442) meint, »zwei Verse" (בתי שירים) seien ein viel zu geringfügiges Material für jenen Vorwurf, es müsse zwei »Dichtungen" bedeuten, mit Berufung auf die nächst folgende Stelle, wo Jehuda den Vorwurf zurückgiebt, die aber K. verkürzt; sie lautet: בית גזל ויכנהו, ופעל בתי שירים למענהו וכלל אותו בכלל שירו (im ms. H.: ויבא אותו בשירו), wo von einem Bajit die Rede ist, das Chajjim in sein Gedicht aufgenommen; ausserdem steht das Wort „zwei" nur im ms. bei Halb.; ed. Const. und Frankf. haben es nicht, und zwei Beit bilden in Minchot Jeh. schon ein vollständiges Versehen. Das Gefühl für literarisches Eigenthum war bei den Alten, insbesondere bei Dichtern, schärfer als man, nach den Entlehnungen bei Compilatoren udgl., glauben möchte[45]).

44) S. Sachs hat daran Hypothesen über שנירי geknüpft, die ich bald darauf widerlegte (ich habe die Seitenzahl in המגיד XI nicht notirt, ist es p. 350, citirt bei Kaufmann?) Dem Ortsnamen פי החירת (Exod. 14,9, Num. 33,6 ohne Waw) ist es auch sonst sonderbar ergangen. In Buxtorf's Concordanz ed. Beer stehen die Stellen unter פי, in Gesenius, Wrtb. ed. 1873 S. 269 fehlt unter חירת die Verweisung auf פי (S. 684, s. Thesaurus S. 1102), welche Schuslewitz, אוצר השמות, Wilna 1878, S. 97, unter חרת giebt, aber S. 222 wieder vergisst. Brecher, Concord. nom. S. 51, erklärt פי durch פני.

45) Vgl. den Artikel „Plagiate" etc. von Dukes, Orient XII,374 (wo unsere Stelle missverstanden ist, wie auch Halberstam's Deutung mit Recht von Kaufm. verworfen wird). Brüll im Jahrb. II, 166 (u. dazu über רוח חן u. Gerson H.B. XVI,89, Gross in Monatschr. 1879 S. 357). Die 13te Makame Hariri's heisst in Charisi's Uebersetzung (S. 70) מחברת גונב השיר. — Vgl. auch לא כגונב את דבריו in der Vorrede des השלמה in אוצר טוב I, S. 44. — Meschullam b. Salomo (da Piera?) in Cod. Poc. 74 (bei Neub. Catal. p. 655 n. 18) hat folgendes Epigramm:

לבי מלאני לדרוש בתוך עמי לדרוש דבר האל לשמו ולא לשמי
ומגנבי דבר דורשים דבר זיוף גירסא במסכת פאה ירושלמי

(Vgl. Jerem. 23,30). Bezieht sich das auf Plagiate? Ein Epigram über Plagiatoren in בן המלך והנזיר habe ich in Busch's

Das Datum der Abfassung, resp. Revision mit Nachtrag, ist nach den Angaben des ms. bei Halb. doch nicht so sicher, wie Schorr, namentlich Kaufmann annimmt. Jehuda hätte demnach im Alter von 20 Jahren die Schrift 1208 verfasst und zu 40 Jahren 1228 mit Hinzufügung des Nachtrags, revidirt [46]), so dass וחמש in וח' emendirt werden müsste. Aber wo bleibt denn das von Kaufm. ganz unbeachtete mit dem Kalender stimmende Datum der Ketuba, Mittwoch 13. Adar 4977 (1217, Catal. Bodl. p. 1369, auch in ms. Bet ha-M. 28⁴)? De Rossi, zu Cod. 473⁴, giebt 29 Adar 4907 u. zuletzt 4908, was vielleicht 4967 u. 4968 emendirt werden könnte; 4907 war ein Schaltjahr und der 29. Adar I wirklich ein Mittwoch; aber De Rossi berichtet nicht den Wochentag, und die Bezeichnung des Adar als des ersten durfte nicht fehlen. Allerdings ist das Datum 970 (1210) in Isak's Widerlegung (S. 60) durch den Reim gesichert. Ich weiss hier keinen Ausweg. Ed. Const. hat in der Ketuba 4777, und Firkowitz hat sogar 4720 (960) herausgebracht (H. B. XIII,137), aus welchem ms. kann ich jetzt nicht sagen, da mir השחר (IV,491) nicht zugänglich ist.

Das ms. Canon. 29 (Neub. 1980, vgl. Catal. Bodl. p. 1370) hat zuletzt noch einen Fluch gegen einige Personen in Saragossa — dessen Bewohner schon früher den Zorn Gabirol's, später den Spott Salomo Bonfed's auf sich zogen.

Jahrbuch V (1846) S. 335 übersetzt. — Dass unser Jehuda der von Abr. Bedarschi in חרב המתהפכת erwähnte „ben Sabbatai" sei (Dukes l. c., wo das Citat nach der Ausg. Polak's S. 15 zu besichtigen), wird man jetzt um so eher annehmen dürfen, als vorher Sabara, wohl Josef ibn Sabara (Verfasser des ס' השעשועים) genannt ist (vgl. H. B. XIII,42,113); der auf Jehuda folgende Josef b. Jehuda ist aber schwerlich ibn Aknin (s. H.B. XIII, 42,113, so lies H.B. XV,108).

46) השגתיה im 40. Jahre habe ich es verstanden?! הגהתיה würde nicht in den Zusammenhang passen; שרותיה ist natürlich Druckf. für שירותיה.

Wenn man nach fremden Quellen über das Thema sucht, so wäre auch an die משלי סנדבאר zu denken, welche die Frauenfrage behandeln; die hebräische Uebersetzung ist schwerlich so alt als Jehuda [47]).

14. Jehuda b. Isak oder Leone Sommo, von der berühmten Familie Portaleone, der Freund des Asarja de Rossi, ist neuerdings von seiten seiner Bedeutung in der italienischen Literatur gewürdigt worden; s. Perreau im Vessillo 1883, p. 373, und B. Peyron, Nota di storia letter. Torino 1884 (Sonderabdr. aus den Atti della R. Acad. vol. XIX) [48]). Jakob Fano, in seiner Widerlegung (T. 1 Z. 2) bezeichnet ihn als Jüngling aus Mantua, wo er jedenfalls gelebt hat.

Jehuda hatte gehört, dass Jemand ein Gedicht gegen die Frauen, italienisch (לועזים S. 117 Z. 1) und hebräisch, betitelt **דבר בעתו** habe drucken lassen (S. 116), und schrieb da-

---

47) Siehe H. B. XIII,78, XIV,54—59, XXI,91, wozu ich bemerke, dass Joel Zarfati, Verf. von דרך הקדש (XIV,55) ohne Zweifel Vidal heissen soll (ms. Coronel 38). M. Landau, die Quellen des Decamerone, 2. Aufl. (Stuttg. 1884) S. 15, übersieht den nachgewiesenen Ursprung des Namens Joel. S.14 ist der »Jude Scheara" im Texte und „Jacob ibn Scheara" in der Note zu tilgen; s. Zeitschr. D. M. G. Bd. 24 S.332. Auch einiges Andere wäre zu diesem, sonst sehr lehrreichen, auf jüdische Quellen Rücksicht nehmenden Buche zu bemerken. Für unser Thema interessant ist die Nachweisung eines altes italienischen ms. von Erzählungen von bösen Frauen, darunter Lamech's Frau (S. 218).

48) Er besang italienisch unt. And. die Herzogin Leonora, Lucrezia und den Papst, auch die Sängerin Flaminia; er schrieb 1556 Dialoge über das Theater. Der Interlocutor »Veridico" erinnert הדובר אמת בלבבו bei Jochanan Alemanno in חי העולמים. Sein älterer Zeit- und Landesgenosse, David Provinciale, klagt 1564 über diejenigen, die sich mit externen Wissenschaften beschäftigen und mit Theatern (בתי קרקסאות של גוים ist wohl so zu verstehen, Halebanon V, 418). Hiernach ist Mortara, Indice, p. 51 zu ergänzen.

gegen 50 Strophen in denselben Sprachen, die er מגן נשים nannte, aber nicht veröffentlichte. Eine Frau aber forderte ihn dazu auf, und zum Schutz gegen die Kritik (המורים S. 117 Z. 8 doppelsinnig) widmete er sie der Hanna de Rieti (מכ״ת, lies מבית, Richt. 5,24), Gattin des Reuben Sullam [49]).

Der hebräische Theil ist nun nach dem einzigen ms. im Letterb. X,116 abgedruckt.

Der Anfang besteht eigentlich nicht aus Strophen, sondern aus 9 Zeilen (fehlt die zehnte?) mit durchgehendem Reim auf רה, jede Zeile besteht aus 4 Theilen zu vier Sylben (nur יתד), deren erste 2 Theile denselben Reim haben, manchmal auch der 3, doch reimt Z. 3 חיש mit איש, vielleicht weil die Italiener das ח fast wie א aussprechen. Zeile 6 muss es jedenfalls אניה לו heissen.

Dann folgen 36 Zeilen mit Reim יה, worin die erste Hälfte auf שים reimt, so dass man sie als 6 Halbzeilen mit 8 Sylben und alternirendem Reim ansehen kann. Hier ist der Titel angegeben.

Das eigentliche Gedicht zählt 50 Strophen zu 4 Zeilen zu je 7 Sylben, in denen jedoch Schewa mobile nicht consequent gezählt scheint; im Anhang (S. 121 unten) lies שירים חמשים. Die Reimwörter folgen einander unmittelbar; S. 119 n. 15 Z. 3,4 reimt אמיץ auf וציץ, was schon den Einfluss des Italienischen bekundet. Jehuda wendet sich zuerst gegen den, und die, Frauenverächter, die סכלים נבדלים (n. 17), mit Anspielung auf שכלים (die separaten Intellecte, oder Engel). Er nennt nur wenige biblische Frauen (n. 22 ff.), eine Römerin (26), eine Griechin; dann (30 ff.) besingt er die Fürstin Benvenida, in Neapel, deren Nachkommen von Davidischer Abstammung sind [50]). Dann folgt Laetitia und deren Tochter (n. 34,37).

---

49) Neubauer, S.114; vgl. Catal. Bodl. p. 2912 unter Isak Sullam, wo Salem zu streichen, s. Mortara, Indice p. 64.

50) S. H. B. XXI,75, vgl. XVIII,126, il Vessillo 1880, p. 148, 1881, p. 68,339.

Zuletzt (45) besingt er seine Schöne, in Bologna, ובה לן יה (n. 49), deren Namen jedoch verschwiegen bleiben soll.

Hierauf folgt die Nachschrift eines Anonymus, der das Gedicht Jehuda's und das seines Gegners Jakob (Fano) kritisirt, indem er einen Dialog zwischen letzterem und Debora fingirt (S. 122), bestehend aus 31 Terzinen und der, den Reim abschliessenden 4ten Zeile, worauf eine vierzeilige Strophe folgt. Vor T. 15 fehlt דב׳. Jakob hatte Jehuda den Gebrauch des Italienischen zum Vorwurf gemacht, Debora erwiedert: Du hast ja vom Babylonischen (לעז בבלי) Gebrauch gemacht; und wenn die Redactoren des Talmud das thaten, so war das eben ihre vernaculäre Sprache (לעז עירו) und beweist, dass man im Gedichte die Landessprache auwenden solle (n. 25). Diese Bemerkung hat eine culturhistorische Bedeutung.

Anonyme.

Ich fahre in der Zählung fort:

15. תשובה למען נשים Widerlegung des Gedichtes von Abigedor (Letterb. XI,62); der eigentliche Titel על מגן נשים מדון ist in Strophe 47 (S. 65) angegeben, und Daniel (S. 68 im Akrost. Z. 4) spielt darauf an.

Eine consequente Sylbenzahl ist nicht herauszubringen, obwohl die Zeile sehr oft 10 Sylben bietet, da der Text theilweise corrumpirt scheint. So ist wahrscheinlich gleich zu Anfang גם ausgefallen (vgl. S. 67 n. 34 u. Psalm 49,3); S. 63 n. 14 מחמדתן l. מחמתן, n. 16 מצודיה, n. 21 Ende ולאופות, n. 26 מופתית u. Ende נצחת, n. 40 לכסות.

Der Verf. sagt zuletzt, dass Abigedor 50 Terzinen verfasst habe, sein eigenes Gedicht enthalte 50 Vierzeilen (die Reime sind alternirend) und doch zähle ich nur 48! Die nachfolgenden 2 Räthsel (auf אשה) können hier nicht mitgezählt sein; also fehlen 2 Strophen.

Auch hier beschränken sich die Beispiele fast nur auf die von Abigedor selbst angeführten biblischen Frauen.

16. Ein Gedicht in hebräischer und italienischer Sprache gegen die Frauen enthält ein ms. der Medicea in Florenz unvollständig, woraus der hebr. Theil und ein kleines Specimen des italienischen im Letterb. X,114 mitgetheilt ist. Neubauer vermuthet, es sei das דבר בעתו, gegen welches Sommo schrieb; doch kann ich bei diesem keine nähere Anspielung auf jenes finden, wie sie sonst in dieser Polemik vorkommt. Das Verhältniss des Italienischen zum Hebräischen ist undeutlich beschrieben und die Probe unrichtig abgedruckt. Nach Dr. Neubauer's Privatmittheilung scheint mir durchaus nichts von einer Uebersetzung vorzuliegen, sondern ein aus beiden Sprachen gemischtes Gedicht, worin die Strophe aus 4 kurzen Zeilen besteht, und zwar so, dass in den hebräischen Strophen (*a*) die 3. Zeile italienisch, in den italienischen (*b*) die 3te Zeile hebräisch ist. Zeile 1 u. 2 reimen stets, die 3te und vierte finden erst später ihr entsprechendes Reimwort. Doch bezweifle ich, dass Berliner die Bestandtheile in richtiger Reihenfolge abgeschrieben habe. In den 16 Zeilen, welche mir Neubauer nochmals copirte, wären Strophe 1—3 von der Gattung *a*, erst 4 der Gattung *b*; in Michael 5 (s. unten n. 17) ist aber schon die 2. Strophe von der Gattung *b*, und ich vermuthe, dass auch unser Gedicht danach zu ordnen sei, wie folgt (das Italienische nach Conjectur umschrieben).

1 שיר חדש אשירה
את רוחם (?) העירה
אי אנקו ווי סורילי
(e anco voi sorelle)
נערות וזקנות

2 אלי נוסטרי גיווניל
די קויסטי פיגאדילי
נשים שאננות
אינטראריטי אין דיציריאה

(Alle nostre giovanelle
Di queste pigadelle [piccadelle]
. . . .
Entrarete [51]) in diceria)

Die Mittheilung des Hebräischen muss also nochmals in Verbindung mit dem Italienischen geschehen. Vorläufig bemerken wir, dass die hebräischen Zeilen durchweg sechssylbig (incl. Schewa mobile) hergestellt werden müssen [52]), die italienischen zu achtsylbigen. Die 2 letzten chaldäischen Zeilen haben 10 Sylben; soll ליה und בי reimen? Auch S. 115 reimt חטים mit חמשים, hingegen ist האודים hinter העמים wohl תאומים zu lesen (Hohel. 4,5), S. 116 Z. 5 reimt עיניו mit ידיו. Manches Andere wird das Italienische erst verständlich machen oder eine Berichtigung begründen. Das Ganze bewegt sich durchaus in allgemeinen Behauptungen und Schilderungen, wofür die Kunde italienischer Sitte zu befragen ist, z. B. für die „Feuermauer" (S. 115), wie es scheint, eine Art Kopfbedeckung im Frühling. Die hier geschilderte Indecenz verdient Beachtung.

b) das hebräische Fragment (S. 117) von 17 sechssylbigen Zeilen scheint zusammenhängend, ist vielleicht Abwehr eines Angriffes auf das vorangegangene Gedicht? Z. 12 בלי, wohl בְּלוֹ; Z. 15 fehlt eine Sylbe, Reim und Sinn; Z. 16 lies שלחה nach Prov. 31,19.

17. Ein hebräisch-italienisches Gedicht in ms. Michael 5, bei Neubauer n. 1998; nach seiner Mittheilung lauten die beiden ersten Strophen:

1 שמעתי כאלה רבות
לאלפים ורבבות
קי פיר לור קאוסה ווין [וויון]
(Chi per lor causa vivon?)
למכשול ולפוקה

51) Zu scandiren: entraret' in? [s. Nachtrag].
52) Danach fehlt z.B. S.116 Z.5 eine Sylbe, also nicht zu ergänzen (Koh. 2,14); vielleicht בעיניו בראשו?

2 סופרי לי דוני סקריווין [סקריוון]
פיר אנטיקו לורייסטי אוריוון (?)
בצער ובצוקה [ובמצוקה ?]
אי אלומו לור קונפאניה

(Sopre [sopra] le donne scrivan
Per antico . . . .
. . . .
E all' uomo lor compagnia)

Die hebr. Zeile ist hier a c h t s y l b i g, wahrscheinlich auch die italienische, wenn z. B. „all'uom" gelesen wird. Die 1. Strophe klingt nicht wie der Anfang eines selbstständiges Gedichts; doch lässt sich ohne Kenntniss des Ganzen nichts weiter sagen.

Das Gedicht gehört wohl derselben Zeit an wie n. 16 — etwa Mitte XVI. Jahrhunderts?

18. „Quaedam carmina i t a l a literis hebr. de infelici conjugum statu" enthält ms. T u r i n 93 f. 112 und 113, nach Pasinus p. 33; B. Peyron's Catal., p. 109, weiss nichts davon.

19. Schönblum's Cod. 13 vom J. 1869 enthält s p a n i s c h e Reime in hebr. Lettern, anfangend בואן קי פאסט נון טי פרישטי נון טי אלביש מינוש דישטי, bald darauf: אישטה דואנייא איש מויי ריאל, אי די אילא ווש קירו קונטאר, אשטי ליברו קומפוסו אונא מוג׳יר קי לי יאמן מאריה סוסיאליש, איל נומרי אשפ׳יאו, אי שיאו אינשינפרושׂשון רזונבליש, פ׳בלנדר אין בואניש קישש, אי מוגו פרובייטושאש, קי די איליש טומארי אינשינפרו אפרוביינאליש, אה פור טינפו קריאיד שנייור, קי איש בואן שנייור איניל.

Ist das die Einleitung zu einem von einer Frau verfassten Buche?

20. Eine Hs., in J. Kauffmann's Catalog (Frankf. a. M. 1883) S. 12 n. 71 beschrieben, ist offenbar identisch mit Neubauer's n. 2581. Die Ueberschrift מקלקל על מנת לתקן „Verderbend, um zu bessern" (vgl. Chullin 8 etc.) steht an der Spitze eines achtzeiligen Gedichtchens, welches hier nach einer Abschrift Neubauer's folgt:

1 אשר חוטא ואיש משחית ואכזר ואת זר
2 ועובר על כל תשחית בגופיה יבש היה כעץ וכשש משור
3 ומכל ד מ ק ר י ן ומפרים מרוכה קא פריש ונזר
[מקרן מפרים מרובא]
4 ועושה רע מאת [?] ומאריך לו שלא לתת לאביונים פזר
5 ולא נ ש א ב א ש ה [לשוא ?] נ פ ש ו דרש ביה משום לא יהיה בך אל זר
6 הרחיק ממנו מנחם זה משיב נפשו ולא עפר [עבר ?] במוכן [במו זר ?]
7 במגרה ובחריצי הברזל (אליבא דידיה) ובור שאון וטיט היון
8 ומעשה היה ונכנס רבי טרפון (זה) שלא [בלא] מתכוין.

מעשה שהיה עד ראיה יונה כהן ר א פ א

Die mit ( ) eingeschalteten Wörter stehen in Neubauer's Abschrift, die in [ ] sind meine Conjectur.

Dieses Gedicht ist das Motto zu einer Travestie der P e s a c h h a g g a d a, deren Ueberschrift (?) in Kauffmann's Catalog הלצה נחמדה מן איש בליעל ש ו נ א ה נ ש י ם ויסת וידיח את יושבי עירו להוציא שם רע על כל הבתולות והנשואות ולבסוף גברה עליו האהבה אל בתולה יפה ובהבלי הנשואים נפל וכתב אח״כ משפט הנשוי אזהרות ועונשין ונתן לעד נאמן סדר פסח שחברוהו ח כ מ י ה ד ו ר [והוא כל סידור הגדה בלצון חמר לו ויקרא מ ל י צ ת ו מ ק ל ק ל ע ל מ נ ת ל ת ק ן כן כתוב על עלה קרוע עם שיר חתום ממעשה שהיה...]

Die in [ ] eingeklammerten Worte gehören jedenfalls dem Catalog; wenn das Uebrige dem ms. selbst entnommen ist, so wäre die Ueberschrift der Reime zugleich Titel der Schrift eines Mysogen, der sich verliebte und verheirathete, zur Warnung den Zustand eines Verheiratheten schildert und als Zeugen die Travestie, welche angeblich die z e i t g e n ö s s i s c h e n Weisen verfassten, hinstellt. Dieser Schlüssel erklärt Einiges in dem Gedichtchen, unter welchem J o n a K o h e n R a p a (oder Rapha) sich als „Augenzeugen" nennt. Jona ist ohne Zweifel der Verfasser und identisch mit »diesem" R. T a r f o n (Tryphon), der nach Z. 8 (s. Erubin 45) unabsichtlich in eine Stadt trat, der jedenfalls ein Kohen war und von dem es (Jebamot 122*b*) heisst, dass er die Zeugen in Heirathsangelegenheit prüfte. Es frägt

sich, ob R. Tarfon in der Travestie selbst eine Rolle spielt, und welche sonstige Namen von Gelehrten darin vorkommen, die etwa zur Zeitbestimmung dienen könnten (s. weiter unten). Dass der Verfasser ein Talmudist war, zeigt sich auch in dem Gedichtchen, das aber nicht in seiner ursprünglichen Gestalt vorzuliegen scheint. Es zeigen sich deutliche Spuren eines Metrums (Jated u. 2 Tenuot, zu Ende 3 Tenuot ?); die ungleiche Länge der Zeilen ist auffällig; dennoch ist es nicht unmöglich, dass wir nur Reimprosa vor uns haben.

Der Anfang der Travestie bei Neub. ist nach Exod. 21,13 zu corrigiren.

Das Stück hat auch eine anderweitige literarische Bedeutung. Ausser dieser Travestie der Haggada giebt es zwei andere; die eine von Abraham Bedarschi (Ende XIII. Jahrh.), gedruckt in משכיות כסף 1765, ist eine Apologie des Todros (Abulafia), die zweite, gewöhnlich betitelt פלפול על זמן זמנים, unedirt, ist ein antichristliches Schriftchen, verfasst zu Vercelli, um 1380 [53]). Sämmtliche bisher bekannte mss. sind anonym. De Rossi (Bibl. antichr. p. 94) giebt den Namen Jona Rapa ohne Quelle. Es ist aber kaum anzunehmen, dass derselbe zwei Travestien der Haggada verfasst habe, vielmehr zu vermuthen, dass dieser Namen von unserer auf die antichristliche übertragen sei. Dann ist die Zeit des anonymen Weiberfeindes ganz ungewiss, und wird es darauf ankommen, ob vielleicht im Schriftchen selbst, oder in einem anderen datirten ms. (ich kenne keines) etwas dafür zu gewinnen ist.

---

53) H. B. VIII,150 (Serapeum 1853 p. 297); dazu Neubauer 2221 (wo Anfang richtig גם א״ד זה, in Add. falsch איך), 1330 bei Perreau, Catal. p. 86 n. 110 ist Druckfehler. Ms. Kauffmann n. 75 und שלש עורות n. 70; הגדת יונה in ms. Horowitz n. 58 (Catalog I,1883). Benjacob S. 486 n. 899 verweist auf הגדה, wo aber unsere Schrift fehlt. Der Namen Jona in ms. Horowitz ist wohl ebenfalls aus zweiter Hand.

21. **מאמר מדיני אשה** heisst ein Schriftchen mit Beziehung auf Prov. 21,9,18; 27,5, mit Josef Sabara's ס׳ שעשועים (Constant. um 1577) gedruckt, was noch nicht dazu berechtigt, es diesem Autor (vgl. oben S. 72) beizulegen. Es enthält eine Satyre gegen die Frauen mit eingelegten Versen, kurzen Erzählungen und einem Gebete. Ueber die Erzählungen s. Hebr. Bibliogr. XIII,136; vgl. Zeitschr. D.M.G. Bd. 28 S. 635; vgl. Verzeichn. der hebr. Handschr. Berlin S. 136. Zu „Ben Timoleon" (oder Bartholomaion?) s. Lebrecht in Geigers j. Zeitschr. XI,275; N. Brüll, Jahrb. I,146.

22. **נדר אלמנה** „das Gelübde der Wittwe", wie n. 21 gedruckt und eben so unsicheren Ursprungs, enthält die Erzählung, welche als „Matrone von Ephesus" bei Petronius bekannt ist; s. über dieses Thema meinen Artikel: „Die Matrone von Ephesus" in H.B. XIII,77 [54]).

23. **ויכוח אנשים עם הנשים** im Index eines ms., welches jetzt in Cambridge ist (s. Schiller Sz. p. 57), angeführt aus H.B. XXI,10 in Letterb. XI,92, ist vielleicht Kap. 41 des תחכמוני von Jehuda Charisi, daselbst überschrieben: מחלוקת האיש והאשה? ebenso dürfte der dort verzeichnete ויכוח הקראים Kap. 17 desselben Buches sein. In ähnlicher Weise wurden Kap. 13 als ויכוח הנפש (das Thema behandeln auch Andere Autoren, unt. And. Abr. b. Isak Schwersenz: לקוטי אברהם Prag 1793, Cat. Bodl. p. 693, Benjacob S. 263 n. 226), K. 44 (als משלי חכמים וחידותם und Kleiner Brandspiegel) besonders abgeschrieben.

Charisi widmet Kap. 6 der hässlichen Frau.

---

54) Vergl. d'Ancona, i sette savj p. 118 (vgl. Tausend u. eine Nacht von Habicht XIII,296, 315). S. Birch, The Chinese Widow 1872, citirt Grisebach, Kin-Ku-Ki-Kuien, Neue und alte Novellen, Stuttg. 1880 S.101 ff. die Geschichte Tschouang-söng's u. seiner Gattin (Anm. 142). Eben so kenne ich: La Donna Cinese die Lud. Noventini (Estr. dalla Rassegna Nazionale, fasc. II, Firenze 1879) nur aus Zeitschr. D. M. G. 1880, S. XXII. — Mein Artikel blieb unbeachtet von Bacher, der Miles gloriosus, in Z. D. M. G. Bd. 30 S. 141.

Chronologische Uebersicht

der Autoren, deren Zeit wenigstens mit einiger Wahrscheinlichkeit ermittelt ist. Die Ziffer in Parenthese bedeutet die Nummer der Abhandlung.

Um 1200: Jehuda ibn Sabbatai (13), Isak .... (7). Um 1300: Jedaja (12). Um 1460 — ?: David b. Jehuda (4). Um 1492: Abraham aus Sarteano (2), Abigedor aus Fano (1), Elia aus Genazzano (5), Anonymus (15), Daniel aus Rossena (3). Um 1556: Jehuda Sommo (14), Jakob Fano (10), (Israel aus Cortona 9?). Um 1560 —? Gedalja ibn Jahja (6). XVII. Jahrh.: Jacob Frances (10).

Anhang.

Die Schriften des David b. Jehuda (Leon).

Wir geben zuerst Bemerkungen zu den von Neubauer (Letterbode X. 106) aufgezählten Schriften, fügen dann einige andere hinzu; über seine Anfrage an Jakob Provinciale und dessen Antwort muss ich mir eine besondere Erörterung vorbehalten.

Die, auch von Carmoly benutzte Hauptquelle war bisher das Nachwort des Enkels Ahron לבית ליאון,[55]) zu dem von ihm edirten תהלה לדוד[56]) f. 97; aber dieser giebt fast nur die Schriften an, die er in שבח הנשם angeführt gefunden, nicht einmal alle in ת׳ ל׳ selbst erwähnten!

a. Zu Neubauer's Aufzählung.

1. אביר יעקב ist irrthümlich dem Maimonides beigelegt worden; Catal. Bodl. p. 1922.

55) Diese Bezeichnung beweist noch nicht, dass der Namen des Messer Leon als Familiennamen auf David überging, so dass man diesen David Leon nennen darf. Ahron's Vater scheint unbekannt; vgl. Catal. Bodl. p. 2837. Herr Deinard in Odessa theilte mir im December 1886 mit, dass er handschriftliche דרשות von »Isak b. David Leon" erworben hat. (Näheres im Nachtrag.)

56) Ich werde dieses Buch kurz mit „Teh." bezeichnen.

2. הדרשות (Druckf. הורישות in Teh. f. 97), wovon Ahron einen Theil besass, war nach den Abschnitten des Pentateuchs geordnet. David erklärt darin unt. Anderem die Ansichten der חכמי מדרש הנעלם (Teh. f. 15*b*). — Nach Beendigung des Teh. erhielt Ahron 2 דרושים, nämlich eine Trauungsrede (לחופה) und eine Abhandlung über die Leiden der Frommen אגרת יסורי הצדיקים (falsch אסורי bei Benjakob, Thes. S. 9 n. 187); erstere giebt er als Anhang zu III,37, auf 4 besonders paginirten Blättern hinter dem Register, deren Mangel in einem Exemplar nicht zu erkennen wäre; Zedner S. 291 erwähnt sie nicht. In Cat. Bodl. p. 868 habe ich auch אגרת als edirt angegeben, wie Benjacob S. 616 n. 44; in meinem Exemplar endet die Trauungsrede mit einer Nachbemerkung Ahrons und תושלבע, worauf die Namen der Revisoren folgen. Wie ich nachträglich sehe, vermissen auch Rosenthal (S. 436) und Roest (S. 300) dia Abhandlung, die wohl nie gedruckt ist. Ahron sagt auch nicht, dass er sie ediren wolle.

3. מגן דוד. Die Confusion mit dem Commentar zum Moreh ist durch das Fehlen eines Punktes erklärt, s. H. B. VIII,65, wo das Citat in עין הקורא mitgetheilt ist. Doch muss man nach den Belägen (vgl. unten zu 9) David's Stellung zur Kabbala dahin präcisiren, dass er, wie mancher vor ihm, in der Kabbala eine Bestätigung seiner Philosophie suchte; allerdings erkannte er die factische Nachahmung nicht.

5. Im Comm. zu Echa, wovon nur ein Fragment in ms. Paris 676, citirt er (nach dem Catalog) Plinius und Boethius[57]).

57) Boethius, Albertus [Magnus] und dem Commentator des Thomas [d'Aquino] Ende Tract. VI der Metaphysik „nach der neuen Recension", benutzt er in Teh. f. 86; da er nicht bestimmte Stellen genauer angiebt, so wird nicht leicht zu ermitteln sein, ob er hebräische Uebersetzungen vor Augen hatte. Albert wird auch in Teh. f. 12*b* genannt.

7. heisst סוד הגמול (Teh. f. 85 u. 97); auch dieses Buch muss in שבח הנשים citirt sein, nach Ahron's Notiz (f. 97), welche Carmoly so verdrehte, dass er den Inhalt von שבח auf „Sepher ha-Gemul" übertrug.

9. תהלה לדוד. Dieses Buch fand Ahron im Autograph unbeendet; der Abdruck geschah jedoch aus einer schlechten Abschrift, wie aus dem unvollständigen Verzeichniss der Druckfehler מרוע ההעתק hervorgeht. — Am Ende des לשון למודים von David ibn Jahja wünscht der Herausgeber das Buch תהלה לדוד „zu vollenden" (d. h. zu ediren). Gedalja ibn Jahja (f. 65) behauptet, dass Jakob Tam dieses unvollendete Buch zu Ende geführt habe; von einem Druck weiss er nichts. Auch einem David קרפי, entstellt aus David Kohen aus Corfu (s. Wolf I,III n. 519) legt man den Constantinopler Druck eines תהלה לדוד bei; Benjacob hat daher denselben Druck dreimal hintereinander (S. 616 n. 44—46); Carmoly (Dibre ha-Jamim libene Jahja, vgl. Cat. Bodl. p. 864) war sogar geneigt, das gedruckte Buch dem ibn Jahja beizulegen, weil es (f. 12) den ausführlichen Commentar zum Moreh citirt[58]) (das עין הקורא war ihm

58) S. Fünn, הכרמל IV,197 (abgedr. in der neuen Folge I,541) verwirft Carmoly's Vermuthung einfach ohne die Gründe zu erörtern. Wenn das Epigraph der Drucker des לשון למודים die Quelle Gedalja's war, so hat dieser das Buch David's b. Jehuda confundirt; ich glaube sogar, dass schon im Epigraph die Confusion zu suchen sei, obwohl להשלים dort nur gebraucht wird, weil והשלמנוהו vorangeht. Die Existenz des Buches von David ibn Jahja b. Sal. ist sehr zweifelhaft.

Des letzteren Comm. über die Einleitung des Moreh nebst dem Brief an Jesaia Messini (vgl. H.B. XIX,63) enthält ms. Paris 1201, eine Copie des ersteren von Sinzheim ist ms. Carmoly 226; der Brief aus einer Copie Sinzheim's ist von Goldberg in המבשר II (H.B. V,4) und von Graetz (VIII,466) edirt. David b. Josef ibn Jahja, Vetter des D. b. Salomo ist Verf. des unter dem Titel דקדוק um 1540 gedruckten Auszuges aus לשון למודים (Catal Bodl. p. 2800 u. Add., Zedner p. 199), offenbar identisch mit כללי הדקדוק in ms. Paris 1250, wo der

unbekannt, wo man die hier citirte Stelle zur Einleitung suchen muss), vornehmlich aber weil es an 3 Stellen Gedalja ibn Jahja und J. ibn Jahja erwähnt, die dem Aufenthalt Davids fern waren. Ich füge hinzu f. 13, wo Don Jehuda ibn Jahja, u. f. 15 והר"י כתב, stets ohne ז"ל. Die Stelle f. 11 ist recht lange und handelt davon, dass die meisten Völker eine Offenbarung für unmöglich hielten. Gedalja ז"ל ist f. 9 und 12*b*, eben so wie der zweifelhafte J. und Jehuda, nur in einer Note (הגהה) genannt; an erster Stelle heisst es וכתב; an der letzten, wo Gedalja von „den Weisen der Nationen" befragt wird, heisst es ובמאמר שעשה על זה כתב. Wir haben in allen 5 Stellen offenbar später (von Ahron?) hinzugefügte Citate einer unbekannten apologetischen Schrift für die Thora, welche nach Inhalt und Styl nicht mit dem שבעה עינים Gedalja's über die 7 jüdischen Tugenden (Catal. Bodl. p. 1002) identisch ist. Es ist charachteristisch für Carmoly, dass er (S. 16) unter Gedalja (der übrigens vielleicht Italien berührt hat, wie sein Neffe David über Neapel nach Corfu floh) diese Citate nicht verwerthet. Jehuda könnte der 1560 gestorbene Arzt sein, der etwa Zusätze zu Gedalja's Schrift gemacht hätte; doch dürfte eher 'י aus ג und einmal Jehuda aus ' geworden sein. Endlich werden wir sehen, dass David wahrscheinlich in Salonichi war.

Ausser dem Commentar zum Moreh (f. 12) citirt David in Teh. seinen ausführlichen Commentar zu Abot שהארכתי בפירושי למס' אבות (f. 1*b*), der bei Benjakob S. 458 nachzutragen ist, die דרשות (f. 15*b*, s. oben zu 2), und סוד הגמול (f. 85, oben zu n. 7).

Catalog „R. David Don Yahya "מרביץ תורה בנאפולי" angiebt, im Index p. 251 unter David ibn Yahya (ou Don Yahya) fils de Salomon." Vgl. כללי לשון למודים ms. München 328[3]. Der Anfang stimmt mit München 358[13]. Dieser David ist der Encomiast in Lisabon 1491, zu unterscheiden von David b. Josef ibn Jachja, der 1509 in Constantinopel war.

Von sonstigen Citaten ist hervorzuheben ein mir unbekanntes haggadisches Buch הצביה (ספר f. 13, בעל 68b); wegen der Abfassungszeit בעל דרך אמונה [Abraham Bibago f. 10, s. unten zu b 1], unter den philosophischen Schriften הפילוסוף בהנהגת המדינה (f. 22b Kap. 38), wahrscheinlich nach einer Mittelquelle; „Averroes und Alexander in הפלת ההפלה" (fol. 90 Kap. 34).

Obwohl das Wort קבלה in diesem Werke stets die Tradition, im Gegensatz zur freien Forschung, bedeutet (בעלי הקבלה oppos. ב׳ החקירה f. 68b), so verschmäht David es nicht, auch die jüngere Mystik heranzuziehen, wie z. B. die 10 Categorien, 10 Himmel, etc. mit den 10 Sephirot verglichen werden (f. 44b) — die allerdings den Sphaeren und Ziffern ihre Zahl verdanken; selbst (Josef) ibn Gikatilia's Ansicht über die 50 שערי בינה findet einen Platz (vgl. oben zu 3) — also im Ganzen ein Wiederschein des Eklekticismus der Renaissance.

b. Andere Schriften.

1. עין הקורא, ausführlicher Commentar zum Moreh, wovon jetzt 3 Exemplare bekannt sind: Reggio 41 (Neubauer n. 1262)[59], Parma (Perreau p. 60 n. 44), beide in Salonichi Herbst 1535 copirt, oder von einer solchen Copie copirt, und ein Fragment bei Günzburg (Letterb. X,107). Ich habe einige Notizen über dieses, eine Herausgabe verdiende Werk in der H. B. VIII, 64—66 gegeben, und würde manche Stelle aus meinen Excerpten (vor 30 Jahren aus ms. Reggio gezogen) anfügen, wenn ich ein anderes ms. dazu benützen könnte. Für den nächsten Zweck beschränke ich mich auf Folgendes.

Von eigenen Schriften citirt David hier eine unbetitelte Schrift gegen Levi b. Gerson אפי׳ בחכמה (ms. Reg. f. 129)[60]), eine gleiche gegen Ikkarim des

59) Im ms. (ממשפחת רבינו (תנצב״ה, daher im Index p. 930 unter „David Rabbino", getrennt von D. b. Judah.

60) H.B. l.c. S. 64; in Teh. f. 19: והרכה הפריז הגרשוני, vgl. f. 22b. — David nennt dort auch Nachmanides הנחכני.

Josef Albo[61]), sein מגן דוד (s. oben zu 3, den זוהר citirt er f. 125) und מכתם לדוד, worüber ich nichts Näheres notirt habe; nach Neubauer (und dem Zusammenhang) ist es philosophisch. Aus den Worten ואני פירשתי בילדותי ist nicht zu folgern, dass er schon in der Jugend Bücher verfasst habe, obwohl das wahrscheinlich ist.

Von anderweitigen Citaten ist in Bezug יענה ן (für בן לענה) zu vergleichen Kaufmann in Revue des Études j. IV,161.

Auf David's fast unerhörte, allerdings nicht unverdiente Ausfälle gegen Isak Abravanel habe ich schon früher (H. B. IX,50) hingewiesen; er versichert, dass nur die Angriffe auf Maimonides ihn dazu provocirten: וזה כעכו עם זה האיש לחרפו ולגדפו עם כי אין דרכי אלא לכבד כל חכם ולדבר בענוה וכמוכר כמו שידוע לכל שער עמי, אבל אני רואה זה מטיל מום בקודש וספריו הם ראוים להשרף כי אין כונתו אלא ראוני שאני חכם בגאוה ובוז וכו׳; David will erwiedern, obwohl er weiss, dass Abravanel sich freuen wird, dass man ihn der Antwort werth halte — das ist also geschrieben bei Lebzeiten Abravanels, der 1508 starb[62]), und 1493 seinen Commentar verfasste; dieser ist übrigens aus einer in Salonichi 1558 angefertigten Copie edirt.

Um von David's Zornergüssen einen Begriff zu geben, mag hier eine Dornenlese seiner Invectiven folgen. Zuerst (f. 20a) sagt er von einer Stelle in נחלת אבות (gedr. 1505) Kap. 3: ואני לא ראיתי טעות יותר גדול וא״א שיצויר בשכל יותר מפורכם ממה שכתב שם בפ׳ צלם מדעת הרב ולא ידעתי איך מלאו לבו להעלותו על ספר ואיך לא נתבייש ממנו. וזה מה שרציתי להעירך שזה האיש לא קרא ולא שנה ולא העמיק בשרשי הפילוסופיא ובעמקיה ואיך יוכל

Der citirte Pentateuchcommentar des Vaters (vgl. Benjacob S. 256 n. 61? s. unten 6,3 n. 7) heisst nicht ארון הכפירות (Neub. auch p. 1058: by Leon Rabbino), s. H.B. VIII,65 Z. 1: שמו ארון, d. h. Leon macht Levi zum Haupt (Princip).

61) H.B. VIII,66, wo für הביא lies הבין.

62) Catal. p. 1076. Die angebl. Grabschrift von diesem Jahre im Vessillo 1878 S. 288. beweist wenig.

להבין עמוקת הרב בחכמות ולמה לא ראה שהרב לא דבר אלא עם מי
שנתפלסף וכו׳ עתיד לתת את הדין איש שנוחיי (sic) כמו זה שלדעת הכל
לא ראה בימין אלא ספר הכוננות אמר דברים כאלו על שר הגדול
האחרון אשר הכביד עוז ותעצומה כישראל. — Fol. 57 liest man:
דון יצחק אברבנאל עם היותו באין אונים ירבה להתפאר בעצמה ולריש
אין כל לא תואר לו ולא הדר בשרשי הפילוס ויתפאר בקלון המפרשים
אשר קטנם עבה ממתנו זה הדרך כסל לו להשתכח במה שאין בו כי בכל
מה אשר ראיתי ממנו בפירושו זה הספר הכל הבל ורעות רוח וסכלות
בשרשי הרב לחסרונו בפילוסופיא ובדרושי מעמקיה מי הביא זה בכלל
השקועים בחכמה[63] והוי כלם (?) ראש (?) עטרת לא אוכל להתאפק
עצור במלין מי יוכל למלאו לבו לחלוק עם הרב ביד (?) ואפי׳ בהבנת דבריו
לא הגיעה ברכתו להיות אסקופה נדרסת תחת מצע רגליו ומתכבד בגאותו
וגאונו ועכרתו הוא משובש רש בעניותו והושם בזה לכסות קלונו וחסרונו
בעסק הרב וחכמתו כל היום והוכר הכר בחבורים גנובים גזלת
העני בביתו וכחשכה יתהלך בסכלותו אמרתי לא אסתיר פנים מן
שגיאותו כי הוא טהור בעיניו לא רוחו מצאתהו ולכבוד הרב
ארדפנו אעבור שלום בריתי הוצה אדיקנו אכביד עליו עבטיט
וקיקלון סלון ממאיר למען יבוש מפירושין שעשה בדעת הפוכה ויבלם
ואם לדעתו הוא גבור במרחק ונשמו במוהו יצחק אפרש שמלהו לעיני
השרים במה שפירש זה הסוד וכו׳ עם כי גנוב הוא אתו אגלה לעיני
מאהבי את נבלתו כי לא בדעת ידבר וכלין יכביד בלי שרש ויסוד אולי
יבוש מעצתו וכו׳ ואח״כ בפירוש שיחס לעצמו ואינו אלא
מהנרבוני וכו׳.

Abravanel unterschiebe Narboni grobe Verstösse. Ferner f. 61
זה הטפש כי מי הביאו לפרש [ספר?] כזה שאינו אלא סותר כל ימיו
ולפעמים דורש פשטים גנובים וכו׳ ותימה אני מהמון אם דאגו
להתמוהי על המון עם איך יאמר עליו שהוא כן במרה בלי הכמה וכו׳.
f. 62 זה האיש משפטו לרכוב אניות. — 80b הסכל הנמהר. —
127b וכמעט שנעשה (sic) משיח בהתפארו שהוא מזרע דוד מה שלא
התפאר רבינו הקדוש כן הוא יצחק ראוי לצחק ממנו. — 127b wieder-

63) Ueber diese Phrase s. H.B. VIII,65 A. 1, X,54, Narboni zu Moreh II, 29 f. 38b.

holt er, Abr. kenne nur כוונות, das Uebrige habe er gestohlen. Da wundere man sich noch über Ewald, Lagarde und andere von Monomanie Gepresste!

Es folge noch eine Anzahl objectiver Anführungen nach der Reihenfolge des Werkes.

In der langen Einleitung spricht er von den Angriffen und Schmähungen, welche Maimonides von Seiten der „Weisen aus der Familie der Söhne Schemtob erlitten" — damit ist zunächst Schemtob ibn Sch. gemeint, den er החסיד nennt, wo es sich um Gersonides handelt (H. B. VIII,65 A.5); über den Sohn s. unten (f. 129).

Christen und Muhammedaner haben ihre verwerflichen Religionen rationalistisch behandelt והראשון בהם היה ן׳ סא[ס]ינא]
ואבוחמד הפליא עצה הגדיל תושיה באלו הדבורים בחבורים מיוחדים
שבאו לידי מזהב נחמדים אשר ממנו נתקנא הרב ולקח כל מחמדיו
וסודיו מידיו והביאום לאומתנו כי לכן דקדק בהקדמת המורה כי לא נעשה
ספר כזה באומתנו.[64]

David will gefunden haben, dass Maimonides die 15 letzten Altersjahre am Moreh gearbeitet habe (= 1190—1204). — f. 2b erwähnt er כתב ההתנצלות׳ מנחת קנאות und Erklärung des מעתיק ההגיון [Jakob Anatoli]; — f. 5 אני ראיתי מנעו בניכם vom
חבור מזה גדול למיוחד שבחכמי הנוצרים לבאר ולהוכיח לדעת ארסטו
בספר דרכי הראיות כונתו ית׳ שהעולם היה ברצון. — f. 5b Averroes בסברות הדת (gegen Gazzali — ich weiss nicht, ob dieses Citat etwa dem Simon Duran entlehnt ist); — f. 6: כמו שביאר ב״ר
באורך בדרוש הידיעה אלא שהרב לא ראה דברי ב״ר ולא נתפשטו
בימיו כי היה ב״ר בחור (!) כשהיה הרב זקן שהרי אמר בא׳ מאגרותיו
ששמע שמעו הנרבוני והכספי; ein falscher Schluss; — f. 7
בס׳ ההוש והמוחש ובתחלת מבקשים תואנה בדבריו; — f. 19
מש״ה לפי נוכחת הנוצרים; — f. 60b ב״ר בבי מה שאחר הארוך; —

64) Zu dieser Bemerkung (H. B. II,86 n. 1) vgl. Ephodi zu Moreh II,1 Pr. 1 u. 4 über מצב, und Crescas zu II,4, wo ebenfalls Parallelen aus Gazzali nachgewiesen sind.

f. 61 בקיצור הנפש, auch f. 121; כ״ר בעצם הגלגל; Narboni כפי׳ הכוונות (häufig); f. 202 wird Averroes das עגולה רעיונות [des Bataljusi] beigelegt; — f. 70 החכם הכולל ר׳ לוי כלוית חן סוף פי״א ממעשה בראשית; vgl. unten f. 128; — 108*b* Narboni באגרת אבובכר ׳ן אלגאג [אלצאיג], כפי׳ חי ׳ן יקטן והוא דעת כ״ס אהובו של הרב כמו שספר ב״ר בקצור הפטירה; 121: הנפש והוא דעת חברו של ב״ר אבו בכר בן טפיל בו׳ בחי בן יקטן; s. auch 197*b*; — 128*b* שעם שאבו חמד היה מגדולי הפילוסופים כדי להתפאר בזמנו שהיו שונאי הפילוסיפיאה לא רצה ב״ר לסכול זה כי לא עשאו אלא ע״ד הנצוח והקנטור וההתפארות עם גודל חכמתו בשרשים וחבר ב״ר ספר נגדו קראו הפלת ההפלה וחרפו וגדפו... ומה שכר נתן למלמדו ארסטו אשר הועילו החכמה באמת כי מי שעיין הספר ההוא העיון הראוי יתפלא מחריצות כ״ר אשר בו הראה עומק פלספותו והראה דוף אבו חמד והעמיר הפילוסופיא על תלה וכרת ברית עמה אשר על זה קראה הנרבוני ספר הברית [65] ומי זה יבא אחר המלך בפלוסופ׳ לבטל אותה משרשיה... אשר על זה אמרו ממשה עד משה לא קם כמשה כי נתקיים עליו הכתוב ולכל הי״ד החזקה וכל המור״א („Von Moses bis Moses" etc. kennt schon Paulus Burgensis; Add. zu Catal. Bodl. 1861).

Fol. 129*b* (nach der Stelle über Albo) וכן החכם ׳ן שם טוב שנמשך אחר קצת דעות אביו ר׳ ש״ט בס׳ האמונות אשר נתמלא חמה נגד דעות הרב אשר מצד כבודו אמרתי לא אזכור מה אמר נגד הרב; darüber müsse man sich nicht wundern, da sein Buch zeige, dass er Kabbalist, nicht Philosoph war, obwohl der Sohn der Ehre des Vaters mit seiner Philosophie zu Hilfe kommen wollte [hier ist wohl vornehmlich כבוד אלהים von Josef b. Schemtob gemeint, vgl. Monatsschr. 1883 S.465].

עם [הגם?] ראיתיו מושרש בקצת שרשי הפילוסופיא ובפרט בשכל ובדבקות האחרון מ״מ שמעת למעלה מה דבר נגד הרב בלא דין ומשפט [66] ובאמת עלינו לשבח הפילוסוף השרשי ר׳ אברהם ביבאגו כי כל

65) Vgl. Catal. Codd. h. Lugd. Bat. p. 41.

66) Die betreffende hier citirte Stelle habe ich nicht notirt. Der Commentator des Moreh ist Schemtob Sohn Josef's.

פירושיו וספריו שראיתי וגם בדרך אמונה ככוד הרב וכו׳ אחריו נמשך בחקירותיו שם הוא המציא המצאות רבות עיוניות דקות בתורה ובכתובים ובמאמר רז״ל. וכן בעל ס׳ אהבה בתענוגים שנמשך בכל סודותיו אחר הרב ז״ל והוא עשה הסכמה הזאת בתכלית מה שאפשר וזהו יסוד ספרו וכפי דרכי הרב ׳ן עזרא בכל הפנות מזולת מה שנמצא לחכם הכולל בעל לוית חן הגדול שרוב דרכיו לקוחים מהרב לפי שרשי החכמה העקרית [67] ומה אדבר מספר עקידת יצחק ראיתי מקרוב שעם שיש לו שרשים מה בפלוסופיא לא נמשך אלא אחר ספרי (sic) המדות [68] שם נתן כל דודיו. וחכיון עוזו שהוא מה שמספיק לדרשות מ״מ במה שדבר בשפה ברורה נגד הרב הנה נפלאתי עליו כי גם [הוא] לא העמיק בשרשי הרב וכו׳ ובפרט שעקר יסוד ספרו שלהצהו ובאריכות לשונו מיוסד על הדרשות והמעורבים (sic) הקודמים... אע״פ שבקצת מאמרים התלמודים המציא קצת המצאות פילוסופיות טובות.

Diese kritischen Streiflichter sind an sich interessant genug; sie haben auch eine Bedeutung für die Biographie David's. Bibago's Buch ist in Constantinopel 1521 gedruckt (schon in Teh. f. 10 erwähnt), Arama's recht gut gezeichnetes Buch, das David „kürzlich gesehen", in Salonichi 1522. Es führt uns dieses auf andere für David's Greisenzeit wichtige, fast unbekannte Schriften.

2. Ein Bodleianisches ms., worauf ich in Ozar Nechmad III,149 (vgl. H.B. VIII,66) hingewiesen, bei Neubauer n. 834, enthält: *a*) ein Gutachten (פסק) über Streitigkeiten der Portugiesen und Castilianer in Salonichi; ferner *b*) Bescheid auf eine Anfrage, die nach dem Wortlaut nicht klar ist; es ist darin von Elia Misrachi ז״ל die Rede, der 40 Jahre in Constantinopel entschied (הגוזר). Elia starb 1526 [69]. Hiernach

67) Vgl. oben f. 70. Diese Stellen sind nachzutragen bei Geiger החלוץ II,24.

68) Soll es etwa ספר המדות heissen, das so oft von Arama citirt wird?

69) Eine Trauerrede des ריט״ (Josef Taitazak?) in ms. Halberst. 256 (Magazin VIII,116 n. 31, X,102).

lebte David höchst wahrscheinlich spätestens 1521 und noch 1526 in der T ü r k e i; er predigte abwechselnd in den beiden Gemeinden zu S a l o n i c h i, wo auch 1535 sein עין הקורא, 1560 das שבה (ms. Parma) copirt ist. Den Commentar zum Moreh des Messer Leon (מורה צדק) verlor David Vital bei der Einnahme von Patras. Andere Schriften desselben, wie David's, fand in jenen Gegenden der Enkel Ahron, der das Teh. 1577 in Constantinopel edirte. Alles dies zusammengenommen lässt keinen Zweifel übrig, dass David nach der Türkei übersiedelte und dort auch das Frauenlob verfasste. Danach erklären sich auch die Noten zu Teh., worin ibn Jahja vorkommt, sehr einfach. Die Polemik gegen Abravanel ist vielleicht demselben schon früher zu Ohren gekommen, vielleicht durch Saul Kohen in Creta, der 1506 mit ihm correspondirte. Das Gedicht Abravanel's am Ende des Commentar's zu Proph. prior. ed. Pesaro (um 1511), woraus Carmoly einige Zeilen giebt, ist mir nicht zugänglich; möchte Jemand es vollständig abdrucken.

3. Dr. Berliner fand in dem Mediceischen ms. Plut. 88 Cod. 12 einen Brief des David b. Jehuda הנקרא מסיר ליאון, datirt 24. Sefira 244 (1484), worin es heisst: נכספת לדעת הספרים אשר חבר הרב נר״ו א״א יצ״ו ועל זה ראיתי לזכרם לכבודך איש על מקומו

Die Schriften des Vaters sind:

1. לבנת הכפיר grammatisch, 2. מכלל יופי über die Logik, 3. נופת צופים die bekannte Rhetorik, 4. פירוש על מבוא מאמרות מליצה in B o l o g n a verfasst, 5. ספר המופת אשר נכבדות מדובר בו והגיע אל גלות ירושלים אשר בספרד, 6. פירוש על ד׳ מאמרים in M a n t u a (verfasst?). Ist das ein Commentar über das Quadripartitum des Ptolemaeus (den ich bis jetzt sonst nirgends gefunden habe)? Ein Commentar über einige astrologische Schriften des ibn Esra von „maestro Leon" in Petersburg und Paris 1048[5] sind zu wenig untersucht. Sollte der Text aus den 4 (resp. 5) letzten Kapiteln des astrologischen Theils von לוית חן genommen sein? Dass Levi b. Gerson der Verfasser

dieses Commentars sei, wie der Pariser Catalog vermuthet, ist nicht wahrscheinlich. Anderseits ist auch Jehuda's Beschäftigung mit Astrologie auffällig. Vielleicht sind es vier Tractate der Physik oder Ethik?? 7. Ein vor kurzem begonnener C o m m e n t a r zum Pentateuch (ביאור התורה עם כל הדרושים), wovon Genesis und Exodus bis פ׳ וארא fertig war; vgl. oben Anm. 60. — 8. ein l a t e i n i s c h e s Buch (כל׳ נוצרי) über Medicin. — 9. חדושים רבים über das 1. Buch des Canon von A v i c e n n a. Darauf hin zu untersuchen wäre der anonyme Comm. in ms. München 92, der in Kap. 2 (f. 62) einen Comm. des Verf. zur P h y s i k citirt.

4. 5. Die philosophischen Schriften בית דוד und כסא דוד kennt nur Sabbatai, zu 4 nennt er den Verf. David b. Jehuda, zu 5 David b. Levi; Wolf bringt sie unter David b. Jehuda Leon; Benjacob p. 92 n. 298, p. 245 n. 252, verwirrt die Angaben, die vorläufig nicht ohne weiteres auf unseren David zu beziehen sind.

6. קול ה׳ בכח von Messer David (Benj. n. 130 setzt ben Jehuda hinzu) bei Sabbatai ohne Inhaltsangabe (Wolf I, p. 292), ist wohl, wie das gleichnamige von Chabib irgendwie aus einer falschen Wiederholung des vorangegangenen, dem Hai untergeschobenen bei Botarel, entstanden.

7. נפש דוד von Messer David bei Sabbatai ohne Inhaltsangabe; ms. Oppenheim bei Wolf III p. 181; existirte wohl nicht oder war nicht von David. Der Anonymus bei Benjacob giebt an: Grammatik von David aus Mantua ממשפחת רבינו תנצב״ה (etwa aus einem Citat in עין הקורא? Benjacob dachte nicht an סגלת מלכים (S. 408 n. 35) und möchte daher den Vater Leon zum Verfasser machen.

8. מגדל דוד von David b. Jehuda in XVII. Jahrh. will Wolf I. p. 298 unbegreiflicher Weise unserem David beilegen!

Die Confusion der Autoren bei Wolf ist, — wahrscheinlich durch Fürst, Bibl. Jud. I, 202 (wonach die Verweisung auf Leon, S. 199, zu berichtigen) — übergegangen auf Benjacob

S. 577 n. 536 und S. 351 n. 1732 המעלות, worüber noch eine falsche Conjectur hinzukommt. Das bei Wolf I, p. 287 erwähnte Buch ist nach Assemani n. 171[36] eine Schrift über 15 Tugenden, anfangend (?): על היותו עור וכער ונפשו יעבור משער אל שער

Nachträgliche Bemerkungen.

S. 49 מוצא, מצא s. Narboni zu Moreh II,30 f. 40*b*.
— 54,55 רגל für Versfuss, s. auch Dukes, שירי שלמה S. 77.
— 59 A. 17 מליצה, s. Jedaia, הפרדס letztes Kap.
— 60 A. 23 über Wissenschaft der Talmudlehrer, s. die Citate aus Simon Duran und Abr. Bibago in der Monatsschrift 1883 S. 84.
— 67 Jedaja, Berichtigungen zu אוהב נשים bei N. Brüll, Jahrb. VIII,84 (1887).
— 69 Pollak zu Akeda f. 4 rechnet Abr. ן' כוניט zu den Zeitgenossen Arama's!
— — A. 40, zur älteren Literatur gehört ein Lehrgedicht über die Frauen von Serveri aus Gerona, Jacob I von Aragon (1238—76) gewidmet, ms. in Venedig, St. Marco CIV,6 (s. Suchier, Denkmäler Provençal. Lit. S. 256—71); es enthält 559 sechssylbige Zeilen mit unmittelbaren Reimpaaren (Anfang defect, s. Suchier p. 539—41, nach S. 540 benutzt von Crestia von Ximenes, 2. Hälfte XIV. Jahrh.). — „Una poesia contra la vida del marinero Li Conort d'en Francesch Farrer" (bei Ochoa, Catal. raz. p. 369) nennt in Vers 493 ff. Salomo e Vergili ed Omer e Porfili (Porp...) e David e Plato e Samsone e Catto (Cato), Lancelot e Tristayn, Persaval e Juan etc.
— 70 Zufällig finde ich Mittheilungen Prof. Lasinio's vom Sept. 1871 über das ms. in Florenz, wonach die Anordnung des hebräisch-italienischen Gedichts genau dieselbe ist, die ich conjicirt habe.

S. 82 Deinards ms., Autograph, in seinem Catalog v. J. 1886 n. 591, wird eben (Mai 1888) der hiesigen K. Bibliothek angeboten, aber in einem Zustande, der meinem einzig lesefähigen Auge genauere Untersuchung verbietet. Im Novemb. 1887 theilte D. mir mit, dass darin הספדים von Isak auf den Arzt Gedalja Chajjun, gest. Const. 18. Tebet 349 (1588), auf seinen Lehrer Schemtob Athia, gest. 367, auf seinen Onkel Ahron; Isak erwähnt auch den Bruder seiner Frau, Elia ראזון.

NOTIZEN.

Herr Dr. Steinschneider bemerkt uns brieflich d. 7 Oct. 1887, dass er die Zusätze zu Roman's Bücherverzeichniss (s. oben S. 1 ff.) Carmoly zuschreibt, z. B. oben S. 9 עקטון דמר יעקב; ferner dass die חרוזה des זוכלן (so lies anstatt des Druckfehlers הוסלן), oben S. 13 f., eine Uebersetzung des ככלות עיני ist.

List of names of the Congregations in London during the last Century, communicated by A. NEUBAUER.

The Ms. Rawl. D. 503 of the Bodleian Library contains the following list of Brethern and Sisters forming the original members of a Society established by the Portuguese Jews in the year 1745, t
elected subseque
I do not find
Jewish Histo
edition of i
will be far

Title on the binding:

PAUTA,

da Irmand^e intitulada.

Isaac de Am. Mendes.

Sendo Thesourero A^o. 5505.

Em Londres Anno 5505. Havendose Iuntado os SS^res. Irmaos resolverao p^a. a Eleicaô de doze Fundadores p^a. sirvir por Vida, e asistir com os SS^res. Administradores, e Thezoureiro, em qual quer tempo que forem citados a Iunta pellos D^os. SS^res. p^a. concluir qual quer couza que se po der offrecer tocante o Governo della.

Os SS^res. Fundadores (Brethern).

Sr. Moseh Lopes Dias.
Moseh Carriao de Paiba.
Iacob de Moseh Franco.
Abr^m. Fernandes Valencin.
Iahacob Alvares Pereira.
Iahacob de David da Costa.
Selomoh da Costa Athias.
Benjamin Mendes da Costa.
Moseh Lumbrozo de Mattos.
Abraham de Fonseca.
Sr. Ishac a Levy.
Moseh de Iac^b. Men^s. da Costa.

Os SS^res. Administradores.

S^r. Selomoh da Costa Athias.
Mos^h. Haim Gomes Serra.
Is. de Ab^m. Mendes Thezoureiro

Os SS^res. Irmaos.

Sr. Iahacob Men_s. da Costa Sen_r.
Abraham Franco
Joseph Dias Fernandes.
Aronhe Abr^m. Gomes Ergas

Is. Fernandes Valencin.
Abr^m. de Moseh da Costa.
Abr^m. Castro
Pinhas Gomes Serra.
Iahacob de Danl. Ies^n. Rodrigues.
Iahacob de Selomoh Israel.
Sr. Fulano Encubierto.
Ioseph Nunes Dalmeyda.
Semuel da Costa Athias.
Iahacob de Is. Mendes.
Abr^m. de Iahacob Israel Suasso.
Iahacob de Mos. Lopes Dias.
Iahacob Lopes Dias p^r. A. L. D.
David Abenatar Pimentel.
Moseh de Abr^m. Mendes.
Abr^m. de Is. Dias Fernandes.
Iahacob de Abr^m. Aboab Osorio.
S^r. Moseh de Iahacob Franco.
Fulano Encubierto.
Abr^m. Levy Ximenes.
Ishac Fernandes Nunes.
Ishac Iesurun Alvares.
Menaseh de Ios. Mendes.
F^o. Reph. de Benjn. Men^s. da Costa.
Is. de Iahacob Mendes da Costa.
Hananel de Iaha^b. Men^s. da Costa.
Ishac de Abr^m. Mendes.

Os SS^res. Irmaos da Haya.

S^r. Moseh de Saml. de Pinto.
Iahacob Texeira de Mattos.
Iahacob de Moseh de Pinto.
Iahacob Israel Suasso.
Semuel de Moseh de Pinto.
Manoel Namias Torres.
Manoel Israel Suasso.
Moseh de Iaha^b. de Pinto.
Abr^m. Israel Suasso.
Ioseph Suasso Delima.
Moseh de Abr^m. Pereira Amst_m.

Os SS^res. Irmaos q. entrarao de novo.

O S^r. Iahacob de Mos. Mendes.
David de Moseh Mendes.
Is. Fernandes da Silva.
Iahacob Senor.
Semuel de Castro.
Benjamin Lindo.
David Abarbanel.
Benjamin Alvarenga.
Is. Ciprut de Gabay.
Is. Barnal.
S^r. Ishac Dias Fernandes.
Abraham Mesa.
Moseh Haim Alvarenga.
Iahacob Goncales.
Abr^m. de Mos. Paiba.

As SS^ras. Irmaos (Sisters.)

S^ra. Sarah da Costa.
Raguel de Mos. da Costa.
Raguel Ies^n. Rodrigues.
Esther de Castro Ergas.
Sarah Mendes da Costa.
Raguel de Iaha^b. da Costa Senr.
Raguel de Is. Dias Fernandes.
Ribca de Abr^m. da Fonseca.
Ribca de Abr^m. Osorio.
Ribca de Iaha^b. Pereira de Paiba.

Sra. Blanca de Iahab. Mens. da Costa.
Raguel de Ios. Iesn. Rodrigues.
Ribca de Mos. Mendes.
Esther de Mos. da Costa.
Raguel de Abrm. Mendes.
Sarah fa. de Abrm. Mendes.

As SSras. Armaas da Haya e Amstm.

Sra. Dna. Raguel Suasso.
Ribca de Mos. Pereira Amstm.
Gracia de Pinto Franco.
Raguel Texeira Suasso.
Sra. Raguel de Pinto.
Raguel Suasso.
Sarah da Sylva Mendes.
Ieudith Suasso da Costa.
Ribca Suasso da Sylva.
Sarah Suasso de Liz.
Sarah de Abrm. Texeira.
Sarah de Iahab. Israel Suasso.

As SSras. Irmaas q. entrarao de novo.

A Sra. Sarah de Iahab. Mens. da Costa.
Ribca de Gabriel Lopes de Brito.

Erratum. Letterbode XI. p. 86 to be read Isaac Fernandes Valentin instead of Valensin.

Die Gastfreundschaft nach biblischer Anschauung.

Zugleich eine Ergänzung und Berichtigung zu Prof. R. v. JHERING'S *„Gastfreundschaft im Allerthum"* 1)
von Dr. M. GRÜNWALD, *Rabbiner in Jungbunzlau.*

Mit gewohnter Meisterhand hat Professor von Jhering den Einfluss der Gastfreundschaft auf die Entwickelung des Rechts nachgewiesen, und den Thatbestand anlangend wird sicherlich niemand dies in Frage ziehen. Der ausgezeichnete Jurist hat in dieser Arbeit einen Commentar zu seinem ausführlichen Werke: »Der Zweck im Rechte" geliefert. Wie weit Philosophen und

1) Siehe Julius Rodenberg's deutsche Rundschau, XIII. 9. Heft Juni 1887, p. 357—397.

Juristen dieser neuen blendenden Hypothese, die der darwinischen Schule auf's Haar gleicht, Beifall zollen oder sie von sich weisen werden, ist nicht unsere Sache. Der religiöse und historisch geschulte Mensch wird sicherlich nicht einer Meinung mit ihm sein. Man sollte doch glauben, dass wenn es sich um Phönizier handelt, auch die Juden des Alterthums gehört werden müssen, diess erfodert ja die historische Gerechtigkeit. Abraham fand sich schon mit Phöniziern (Kananiten) zusammen, König Salomo stand in freundschaftlichem Verkehr mit dem Könige der Phönizier Hiram und wenn auch die Juden im Anfange ihrer geschichtlich nachweisbaren Existenz ein Hirtenvolk waren, so wurden sie dennoch bald nach Besitznahme ihres Landes ein ackerbauendes Volk, dessen Verherrlichung Könige und Dichter in gleicher Weise in der Bibel übernahmen. »Wer seinen Boden bebaut, wird des Brotes satt werden", sagt schon König Salomo. Aber nicht nur bei Ackerbauern, sondern auch bei Hirten hat die Gastfreundschaft eine Stätte gefunden. Jabal war (1 Buch Mosis Cap. 4 Vers 20) war der erste Zeltbewohner und Viehtreiber. Von Weideplatz zu Weideplatz wandernd hatte der Hirt auch mit seinem Zelte das Bedürfnis der Gastfreundschaft, und fand es auch bei den gastfreundlichen S e m i t e n. A b r a h a m, der Typus uneigennütziger Menschenliebe, war auch ein H e e r d e n b e s i t z e r und welch' selbstlose hingebungsvolle Gastfreundschaft bekundet er gegen Fremde (Gen. Cap. 18). Und selbst Lot, der nicht als Muster eines edlen Mannes erscheint, wie hoch hält er die Gastfreundschaft selbst dann, wenn seine Familie darunter Schaden leiden sollte (ibid. Cap. 19). Und wie eine rothe Schnur zieht sich durch die ganze Bibel das Gebot, den Fremden, nicht nur nicht zu hassen oder zu verfolgen, sondern ihn zu l i e b e n. Ausser den von Jhering auf Seite 393 Anmerkung 2 angeführten Stellen, bringt der Pentateuch zahlreiche Stellen 2), die die Gastfreundschaft im edelsten Sinne zur Pflicht machen, ja nicht nur zur Pflicht machen, sondern die uneigennützige Ausübung

2) Man vergleiche in Dr. J. Hamburger's Real-Encyclopädie für Bibel und Talmud die Wörter F e i n d, F r e m d e r und G a s t f r e u n d s c h a f t.

derselben uns in leuchtenden nachahmenswerthen Thaten vorführen. Die That ist der Prüfstein des und der Menschen, und ein Staat, der dem Eigenthum keinen bestimmten Platz anweist, kann auch keine wahre Gastfreundschaft üben. Die Bibel identificirt auch schon den Kaufmann mit dem Phönizier, denn beides bedeutet im Hebräischen Kenaani, und sagt von ihm aus, dass er das Uebervortheilen liebt. Und so wird die apodictische Behauptung Jherings, dass das Christenthum das gleiche Recht für Alle zuerst ausgesprochen, hinfällig (man mag bibelgläubig sein oder der freien Kritik anhängen), so muss jeder der nicht mit Blindheit geschlagen, oder am hellen Tage absichtlich die Augen verschliesst, einsehen, dass mindestens ein Jahrtausend vor Christi Geburt die Gleichberechtigung aller Menschen von biblischen Profeten und Dichtern im Namen des einig-einzigen Gottes als des Vaters aller Menschen, als des Herrn der ganzen Welt, im Judenthume gelehrt, verkündet und geübt wurde. Ja noch mehr, ist nicht die ganze Bibel in ihrem Zusammenhange, systematisch betrachtet, ein Protest gegen die Unsitten, gegen die Gräuel des Alterthumes, und es sollte die Nachsicht, das Mitleid mit dem Fremden, dem Schwachen und Hilflosen, von den Phöniziern importirt sein? Auf welcher Seite ist die grössere Wahrscheinlichkeit, frage ich, auf Seite der Phönizier, die ja als unehrlich und verschlagen bekannt waren, oder auf Seite des biblischen Hebraismus, der Gerechtigkeit, gleiches Mass für Alle und Mitgefühl gegen Machtlose, Schwache, Fremde und Arme im Namen des gerechten Gottes, »der den Fremden liebt" gibt. Und weiter, von wem hat das Christenthum seine Hauptlehren? Doch wohl vom Judenthum. So sagt ein unparteiischer Zeuge (Superintendent Dr. Haase in seiner jüngsten Schrift: Der Antisemitismus S. 23): »Wie viel er (Christus) auch an fremdländischer Weisheit in sich aufgenommen haben möge, soviel ist ausgemacht, dass sein geistiges Leben, seine welterlösenden Ideen, seine Offenbarungen von den religiösen Ideen des Judentums ihren Ausgang genommen haben". — Gesetzt also, dass die Phönizier die Gastfreundschaft zuerst eingeführt, so hätte das biblische Judentum neben dem Christentum, als des letzteren Geburtshelfer nicht so kurzweg in einer Anmerkung abgefertigt werden dürfen.

Es ergibt sich aber aus dieser Thatsache von selbst, dass demgemäss Jherings Ansicht, dass die Erkenntniss des praktischen Werts und nicht das sittliche Gefühl die Gastfreundschaft in's Leben gerufen (Deutsche Rundschau l. c. p. 358) zunächst deshalb unrichtig ist, weil ja dann das Christentum zur Weiterentwicklung überflüssig gewesen wäre und ferner deshalb, weil bei dem jüdischen Hirtenvolke, wo der practische Wert durchaus nicht vorhanden war, die Gastfreundschaft thatsächlich geübt wurde.

II. *Aeussere Zeichen der Gastfreundschaft.*

Als äusseres Zeichen für die Gastfreundschaft diente das *σύμβολον* oder *τέσσερα* (tessera hospitalis) ein Stückchen Metall oder Stein, das entzwei gebrochen wird, und von dem jeder einen Theil zu sich nimmt berechnet darauf den Ueberbringer zunächst als Berechtigten zu legitimiren. (Jhering ibid. p. 370.) So richtig diese überdiess auch von früheren Forschern beglaubigten Citate erwiesene Art des Bundesschliessens ist, so glauben wir dennoch aus der Bibel, dieser noch immer nicht genug gewürdigten und weil zu wenig erforschten Urkunde der Menschheit folgern zu dürfen, dass das Bundesschliessen stets einen religiösen Charakter hatte. Als ersten derartigen Bund finden wir den Bund der Freundschaft und des Schutzes, den Gott selbst mit Abraham schliesst (Gen. Cap. 15 Vers 15—18). Das Opferstück *bosar* (בתר) selbst ist wurzelverwandt, und wenn man will nur ein Metathesis von *bris* (Bund). Das Darbringen von Opferthieren wurde noch bei den Römern bei feierlicher Gelegenheit *ferire*, daher der Ausdruck *ferirae* genannt, *ferire* dem Sanscritstamm *bhar* entsprechend, hat die gleiche Wurzel wie das semitische *bhar*, wovon *barah* schneiden ein Opferthier, einen Stein oder Metall zerspalten und darüber einen Bund schliessen, herkommt. Während es bei den asiatischen Völkern Sitte war, dass die einen Vertrag schliessenden, sich Blut aus einem Gliede entlockten, das sie tranken, oder daran leckten, war dies im biblischen Altertum einfacher und erhebender und bestand in der Zertheilung des

Opferthieres und dem Durchziehen der Parteien durch die zertheilten Stücke als Warnung vor ähnlichen Geschicke des Bundesbrüchigen (Gen. Cap. 15 Vers 9, Jeremia Cap. 34 Vers 12-18). Einen ähnlichen Bund schliesst Abraham mit Abimelech, indem beide 7 Lämmer als Opferthiere bestimmen (Gen. Cap. 21 Vers 27—32) und ebenso Isak die Erneuerung desselben (Gen. Cap. 26 Vers 28—44). Eid und gemeinschaftliches Mahl bildeten nach biblischen Berichten die unentbehrliche Begleitung des Bundesschliessens. Erst der Bund Jakob's mit Laban, der jedenfalls eine politische Bedeutung hatte — wird mit einem oder mehreren Steinen geschlossen, aber Eidschwur und Mahlzeit bei den Steinen fehlten auch hier nicht (Gen. Cap. 31 Vers 44—54). Der bedeutsamste, für die Gesittung der Welt folgenschwerste Bund jedoch ist die göttliche Offenbarung am Sinai (Exodus Cap. 19—20, Cap. 32 Vers 15—16), wo die Zehn Gebote, der Dekalog gegeben wurde. Hier finden wir genau den Ausdruck »*cherut al haluchoth*" gewöhnlich »eingegraben in den Tafeln" übersetzt. Dieselben Worte *chirs allychoth* finden wir bei den Phöniziern zur Schliessung eines Bundes, unrichtig durch Scherbe der Gastfreundschaft übersetzt, *Chorus* (חרות, das eben in der Bibel bei dieser Gelegenheit vorkommt, mag wohl wurzelverwandt mit חרס (*cheres*) Scherben sein, doch ist es nicht identisch. *Chorus* (חרות) heisst eben eingegraben in den Stein oder Scherben, die Wurzel χαράσσω findet sich in den semitischen *charascha* pflügen d. h. mit dem Eisen in die Erde fahren oder mit dem Eisen in den Stein fahren. Durch diese Eingravirung der Schriftzüge bei den Zehn Geboten erhielt die Welt die wahre Freiheit, statt der früheren Zügellosigkeit, weshalb unsere Rabbinen mit vollem Rechte sagten, »sage nicht eingegraben, sondern Freiheit in den Tafeln 1).

Das Aeussere dieser Einrichtung bestand nach Jhering (ibid. p. 388) darin, dass ein Täfelchen von Ton oder Metall, hartem Holz in zwei Stücke gebrochen wird, von denen das eine, dem einen, das andere, dem andern Theil verblieb. Wenn wir nun diess festhalten, so werden wir gewahr, wie tief der Talmud in den Sinn der heiligen Schrift eingedrungen, wenn er zu den Worten *ascher schibbartha* »die du zerbrochen hast" die scheinbar paradoxen Worte hinzufügt: *jejascher kochacho ascher schibbartho* »deine Kraft möge weiter auf dem richtigen Wege sich entfalten, weil du die Tafeln zerbrochen", lag doch hierin die Bürgschaft von der Echtheit und Unverfälschtheit des Vertrages. Dadurch begreifen wir erst das Bibelwort, dass die steinernen Bundestafeln von beiden Seiten beschrieben waren, und dass beide einander vollkommen gleich waren (*melummed scheschtchen schawoth*). Ja noch mehr, wir gewahren staunend die Akribie der Massorah, die stets *luchoth* ohne *Waw* geschrieben, das darauf hindeutet, dass es ursprünglich **eine** Tafel war, die behufs des Bundesschliessens eben in zwei Theile getheilt werden musste. So sagt Jhering (ibid. pag. 388): »Man zerbrach vorher die Tafel und beschrieb dann beide Stücke in gleicher Weise Die Prüfung der Echtheit bestand im Zusammenfalten der beiden Stücke."

Diese Art des Bundesschliessens war demgemäss zur Zeit Mosis bekannt, oder wurde zum mindesten von ihm eingeführt.

1) Ueber die Etymologie der semitischen Stämme *charoth*, *charoset* vergleiche Gesenius hebr. W. B. sub. vocibus; L. Löw, graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden, Leipzig 1870, I. Theil p. 171ff.

III. *Etymologie der Wörter ξένος und tessera.*

»Die im bisherigen vorgetragene Ansicht, dass Θεὸς ξένιος der in's Griechische übersetzte Baal der Phönizier ist, würde eine erhebliche Unterstützung gewinnen, wenn wir dem Adjectivum ξένιος den Schluss entnehmen dürften, dass die dadurch betonte Bezeichnung desselben zur Gastfreundschaft nicht in seinem ursprünglichen Wesen gelegen habe", so sagt Jhering gegen Schluss (S. 394) seiner interessanten, lehrreichen und anregenden Arbeit. Im ersten Augenblicke dachte ich an die autochthone Etymologie für Phönizier *chna* oder *khna* aus dem ja sehr längst par Metathesis das Wort ξέν—ος abstammen konnte. ξένος würde also demgemäss im Anfange der Phönizier κατ ἐξοχήν bezeichnet haben. Da nun aber ξ zum grössten Theil im Griechischen aus dem Lautcomplexe *sk* oder *ks* entstanden (siehe Georg Curtius' Grundzüge

der griechische Etymologie, p. 628)*, bringen wir die Wurze *schokkan* (*skn* oder durch Umkehrung, die bei Uebernahme aus der Fremde um so leichter erklärlich ist) *ksn* aus welchem das Wort ξένος sich von selbst ergibt. *Schachen* bezeichnet thatsächlich im Hebräischen und Phönizischen den Einwohner sowie den in der Nähe wohnenden Fremden oder Ausländer. Etymologie und Bedeutung entsprechen also vollkommen, und so ist das griechische Wort ξένος jedenfalls ein Beweis, dass die Gastfreundschaft auf semitischem Boden entstanden ist.

Was nun die Etymologie das Wortes τέσσαρα betrifft, so können wir uns der von Jhering in Vaniceks Namen vorgebrachten Etymologie aus phönizischen *kirs* nicht entschliessen, obwohl, graphisch betrachtet, das *ch* mit dem *th* eine grosse Aehnlichkeit im Hebräisch-Phönizischen hat, glauben jedoch, dass es durch Metathesis des semitischen schetar (*str*), das im Talmud auch in der Bedeutung von Actenstück, Urkunde vorkommt, aber schon im biblischen Hebräisch, sogar im Pentateuch sich findet, entstanden ist. Dass aber auch *Schuldscheine* auf Steine, Metall und Holzplatten geschrieben wurden, dafür zeugt neben Isidor's (Origines 120,30) Ausspruch: *Veteres enim, quando sibi aliquid promittebant stipulam tenentes frangebant*, der talmudische Ausdruck שטר שבור ein zerbrochener Schuldschein.

Zum Schluss noch die Bemerkung, dass das bei Abschluss eines Kaufs gegebene Handgeld von den Römern *Arrho*, von den Griechen ἀρραβών, im Phönizischen vielleicht wirklich *arrabon*, im biblischen Hebräisch jedoch מרבית (marbith) und in der Sprache das Talmud רבית (ribbith) lautet und dass vom Judenthum jedes Handgeld streng verboten wurde. Erst das Christenthum gestatte nicht nur, sondern zwang auch die Juden Wucherer zu werden.